

OBRAD EGIĆ

**DVA ROĐENJA
DEVETE DALMATINSKE
DIVIZIJE**

Autor:
OBRADEGIĆ

Recenzenti:
MATE UJEVIĆ i
DINKO FORETIĆ

Redakciju teksta izvršio:
DINKO FORETIĆ

Korice:
IVAN GLAVOČIĆ, akad. slikar

Grafički urednik:
JOSIP GRAŠO, graf. ing.

Lektor:
ZDRAVKO ARTIĆ

Korektor:
AUTOR

Za ilustracije u knjizi su korištene fotografije Muzeja JNA Beograd, Zavičajnih muzeja općinskih odbora SUBNOR-a, te fotografije iz privatnih izvora

Izdavač i tisak:
»NARODNI LIST« — ZADAR, 1977.

OBRAD EGIĆ

DVA ROĐENJA
DEVETE DALMATINSKE
DIVIZIJE

11. II i 8. IX 1943. GODINE

P R E D G O V O R

Oružani ustanak protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika počeo je u Dalmaciji 1941. godine — kao i u ostalim krajevima naše zemlje. Iako je sklop dalmatinskog područja, naročito primorskog, specifičan i neobično težak za partizansko ratovanje, geografski uvjeti za oružanu borbu nisu bili presudni. Nacionalna i politička svijest naroda, njegova volja i revolucionarna Partija sposobna da pokrene narodne mase u borbu, bili su u Dalmaciji, kao i u ostalim dijelovima Jugoslavije, osnovni elemenat za dizanje i razvoj oružanog ustanka.

Poslije napada nacističke Njemačke na SSSR, poziva Centralnog komiteta KPJ na ustanak i održanog partijskog savjetovanja CK KPH, Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, na čelu s Vickom Krstulovićem, donio je u julu 1941. odluku o formiranju partizanskih odreda. Prvi su bili jačine desetine i voda. Dejstvovali su odvojeno. Napadali su neprijateljske straže, patrole i vršili diverzantske akcije, da bi početkom 1942. godine prerasli u čete i bataljone. Iz toga su veoma brzo nastale mnoge jedinice, tako da je Dalmacija u Narodnooslobodilačkom ratu dala desetine tisuća boraca svrstanih u nekoliko većih partizanskih odreda i petnaestak udarnih i proleterskih brigada. Od njih su formirane 9, 19, 20. i 26. divizija i Ratna mornarica, odnosno 8. udarni dalmatinski korpus. Njihov borbeni put u toku Narodnooslobodilačkog rata, osim 19. divizije, još nije obrađen. Samo su u ponekim časopisima objavljeni prigodni članci o borbama pojedinih jedinica. Vrijeme, međutim, protiče, živih učesnika je sve manje, a sjećanja na događaje, koja bi koliko-toliko dopunila inače štire ratne dokumente, postepeno blijede.

U prvoj, 9. dalmatinskoj diviziji, proveo sam dva mjeseca i učestvovalao u svim borbama od njenog formiranja u februaru 1943, do Nevesinja 1 Kifina sela, gdje je polovinom aprila 1943. godine, zbog velikih gubitaka u borbama protiv Talijana, Nijemaca, četnika i ustaša, po odluci Vrhovnog štaba NOV i POJ, bila rasformirana.

Bio sam na dužnosti komandanta bataljona u 5. brigadi. S divizijom sam prošao kroz najteže borbe koje je vodila. Za nju me, pored lijepih uspomena, vežu i najteži momenti u toku četiri godine ratovanja, naročito prilikom nošenja teških ranjenika od rijeke Neretve, preko planine Prenja i Boračkog jezera, do Nevesinjskog polja. Da bih se odužio žrtvama koje je ona dala u toku borbi, počeo sam još mnogo ranije da pišem svoja sjećanja na njena dejstva i podvige što ih je činila u vrijeme nošenja teških ranjenika. Jedan dio toga objavljen je 1975. godine u »Zborniku Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije«, broj 3. Taj dio sam ponovo preradio i dopunio, a u toku 1976/77. potpuno sam završio obradu 9. divizije, od njenog formiranja do rasformiranja.

Borbe divizije od Imotskog do Nevesinja, kao i 3. brigade, koja je po rasformiranju divizije ostala da samostalno dejstvuje u Hercegovini,

Sandžaku i Crnoj Gori, sve do Sutjeske i Vučeva, gdje je i ona 6. lipnja 1943. bila rasformirana, obradio sam na osnovu naših i neprijateljskih dokumenata, koji su mi stajali na raspolaganju u Arhivu Vojnoistoriskog instituta i u Istoriskom odjeljenju CK SKJ, kao i na osnovu ličnih sjećanja i zapažanja. Bobena dejstva divizije i 3. brigade obrađivao sam isključivo na osnovu dokumenata.

Trudio sam se da događaje prikažem točno. Ipak su mogle proćaci greške. Jer, u ratu se često postupa po usmenim naredenjima koja nisu nigdje zabilježena. Zbog toga sve ocjene i zaključke a ovoj knjizi treba primiti kao lično moje. Nadam se, da će ostali rukovodioci 9. divizije pridonijeti da se eventualne praznine i propusti u opisivanju događaja dopune, a izvjesne ocjene i izmijene. Prema tome, ovaj moj rad smatram samo prilogom historiji prve, 9. dalmatinske divizije.

U Zadru, juna 1977. godine

Obrad Egić

DEVETA DALMATINSKA DIVIZIJA

Formiranje 9. dalmatinske divizije, njena uloga i zadatak u sklopu Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba u toku četvrte neprijateljske ofanzive, preuzimanje teških ranjenika na lijevoj obali rijeke Neretve i njihovo nošenje preko planine Prenja i Nevesinjskog polja, te borbe oko Nevesinja i rasformiranje divizije u prvoj polovini aprila 1943. godine osnovna su pitanja ove knjige.

FORMIRANJE DIVIZIJE

Neposredno prije dolaska Vrhovnog štaba s grupom proleterskih i udarnih brigada u Bosansku krajinu narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji bila je u punom zamahu. Vrhovni štab je zatekao partizanske jedinice Dalmacije u žestokim borbama s Talijanima na području Dinare i Livanjskog polja početkom jula 1942. godine. Dolazak brigada i uspostavljanje neposrednog kontakta s Vrhovnim komandantom bilo je veoma značajno za daljnji razvoj borbe u Dalmaciji. Na plavom sastanku koji je vrhovni komandant drug Tito, održao sa Štabom 4. operativne zone Dalmacije, 26. jula 1942, u rejonu Donjeg Malovana, precizirana je uloga dalmatinskih jedinica u sklopu širokih operativnih zahvata brigade koje su bile pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba.

Evo što se u izvještaju Štaba zone, o tom sastanku pored ostalog, kaže:

» . . . Naš posjet Vrhovnom Štabu imao je za cilj ne samo međusobno povezivanje i upoznavanje, nego i namjeru da Vrhovnom štabu, izlaganjem situacije na sektoru Livno — Duvno — Imotski — Biokovo ukažemo na mogućnost, u koliko bi se tu angažovao barem jedan dio proleterskih brigada, oslobođenja čitavog ovog terena sa jednim velikim dijelom obale . . . Drugovi iz Vrhovnog štaba nakon našeg izlaganja, iako su imali drugi plan, tj. čišćenje terena prema Ključu, Mrkonjiću i Jajcu . . . nisu odbili ovaj naš plan, već su konačno rešenje odložili poslije pada Livna . . . «*

Dalmatinske partizanske jedinice Uključile su se u širu akciju već u napadu na Livno. Osim toga, mnogi borci iz Dalmacije počeli su ulaziti u sastav navedenih brigada. Dalmatinske jedinice borile su se u Dalmaciji i livanjsko-duvanjskom području i doprinosile novom prilivu boraca u jedinice.

Ni jaka aktivnost udruženih krupnih talijanskih, četničkih, domobranskih i ustaških formacija protiv partizanskih jedinica (operacija Aliba) nije mogla usporiti širenje narodnooslobodilačke borbe u Dalmaciji u drugoj polovini 1942. godine.

Drugi sastanak vrhovnog komandanta, druga Tita, sa Štabom 4. operativne zone, u prisustvu komandanta Glavnog štaba Hrvatske i komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu održan je 28. augusta 1942. Tada je odlučeno da se u Dalmaciji pristupi formi-

¹ ZBORNİK dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom V, knjiga 6, dokumenat broj 12. (U daljnjem, tom, knjiga, dokumenat broj . . .).

ranju prvih brigada te novih partizanskih odreda i bataljona.¹³ Priliv boraca u partizane u Dalmaciji i livanjsko-duvanjskom području nije se smanjivao, pa se moglo, istovremeno, i dalje upućivati dio boraca u sastav brigada koje su došle u Bosansku krajinu. Tako je do tog vremena već 2000 boraca iz Dalmacije ušlo u sastav tih brigada. Od većeg dijela novih boraca odma se pristupilo formiranju novih jedinica. Već 4. septembra 1942. *formiran je 3. NOP odred Četrte operativne zone, sa oko 520 boraca*: Petar Bogunović (poginuo 1943. godine), komandant, a politički komesar Nedo Bošković (poginuo 1942. god.). Odred je sa tri bataljona pokrивao područje južne Dalmacije, Imotske krajine i livanjsko-duvanjskog područja.

Dva dana kasnije, tj. 6. septembra 1942, u selu Dobro kod Livna, *formirana je 1. dalmatinska udarna brigada* (3. brigada Hrvatske), *sa oko 1000 boraca*: Pero Četković (poginuo 28. marta 1943. godine, proglašen narodnim herojem) komandant, Ante — Čenčo Kronja, politički komesar, Marijan Bilić (poginuo 1942, proglašen narodnim herojem), zamjenik komandanta, a zamjenik političkog komesara bio je Vlado Ščekić (narodni heroj), Mihovil — Mišo Tartalja imenovan je načelnikom Štaba.

Politodiel:

- 1) Paško Romac, zadužen za partijsko-organizaciona pitanja.
- 2) Risto Lekić, zadužen za kultumo-politički rad.
- 3) Stevo Drecun, zadužen za rad s omladinom.

Trećeg oktobra 1942. u selu Uništima, na južnim padinama Dinare, *formirana je 2. dalmatinska udarna brigada, sa 850 boraca*: Ljubo Vučković (narodni heroj) komandant, Ante — Marko Jurin (poginuo 13. juna 1943. godine) politički komesar. Jovo Martić (umro 1942. godine), zamjenik komandanta, Jovo Kapičuć (narodni heroj), zamjenik političkog komesara, Ljubo Truta (narodni heroj) operativni oficir, koji je ujedno obavljao i poslove načelnika Štaba.

Politodjel:

- 1) Filip Bajković, zadužen za partijsko-organizaciona pitanja.
- 2) Tasa Mladenović, zadužen za političko-kulturni rad.
- 3) Mirko Milojković, zadužen za rad s omladinom.

Po formiranju, brigada je na području Bosanskog Grahova i Vrlike, vodila borbu protiv Talijana, četnika i ustaša.

^{1a} O tome sastanku detaljnije vidi ZBORNIK, tom V, knjiga 7, dokument broj 2.

PRVI SASTANAK VRHOVNOG KOMANDANTA NOP I DOVJ JOSIPA BROZA TITA, ODRŽAN 26. JULA 1942. GOD. U REJONU SELA MALOVANA KOD KUPRESA SA ŠTABOM 4. OPERATIVNE ZONE — DALMACIJE, NA KOJEM GA JE VICKO KRSTULOVIC UPOZNAO SA VOJNO-POLITICKOM SITUACIJOM U DALMACIJI.

Ni nove akcije Talijana da zaustave takav razvoj događaja u Dalmaciji (angažirali su svoje velike snage, doveli četnike iz istočne Hercegovine i pojačavali teror nad stanovništvom — u oktobru i novembru izvode operaciju Dinara) nisu izmijenile situaciju. Riječi druga Tita, Izgovorene 17. oktobra 1942. godine u Drvaru, prilikom predaje zastave Drugoj proleterskoj brigadi, najreljefnije govore o tadašnjoj političkoj situaciji i raspoloženju narodnih masa u Dalmaciji za borbu protiv talijanskih okupatora i njihovih satelita četnika, ustaša i domobrana.

Evo što je drug Tito tom prilikom rekao:

»Pogledajte, Dalmacija gori! Narod se diže . . . Dalmatinci idu u partizanske redove. Dalmatinci su već došli u partizanske brigade. Dalmatinci stupaju u udarne brigade, Dalmatinci se dižu u borbu za slobodu i sretniju budućnost svog naroda . . . Naše perspektive jasne su na vidiku. One su sigurne. To je pobjeda . . . pobjeda je na našoj strani.. ,!«^b

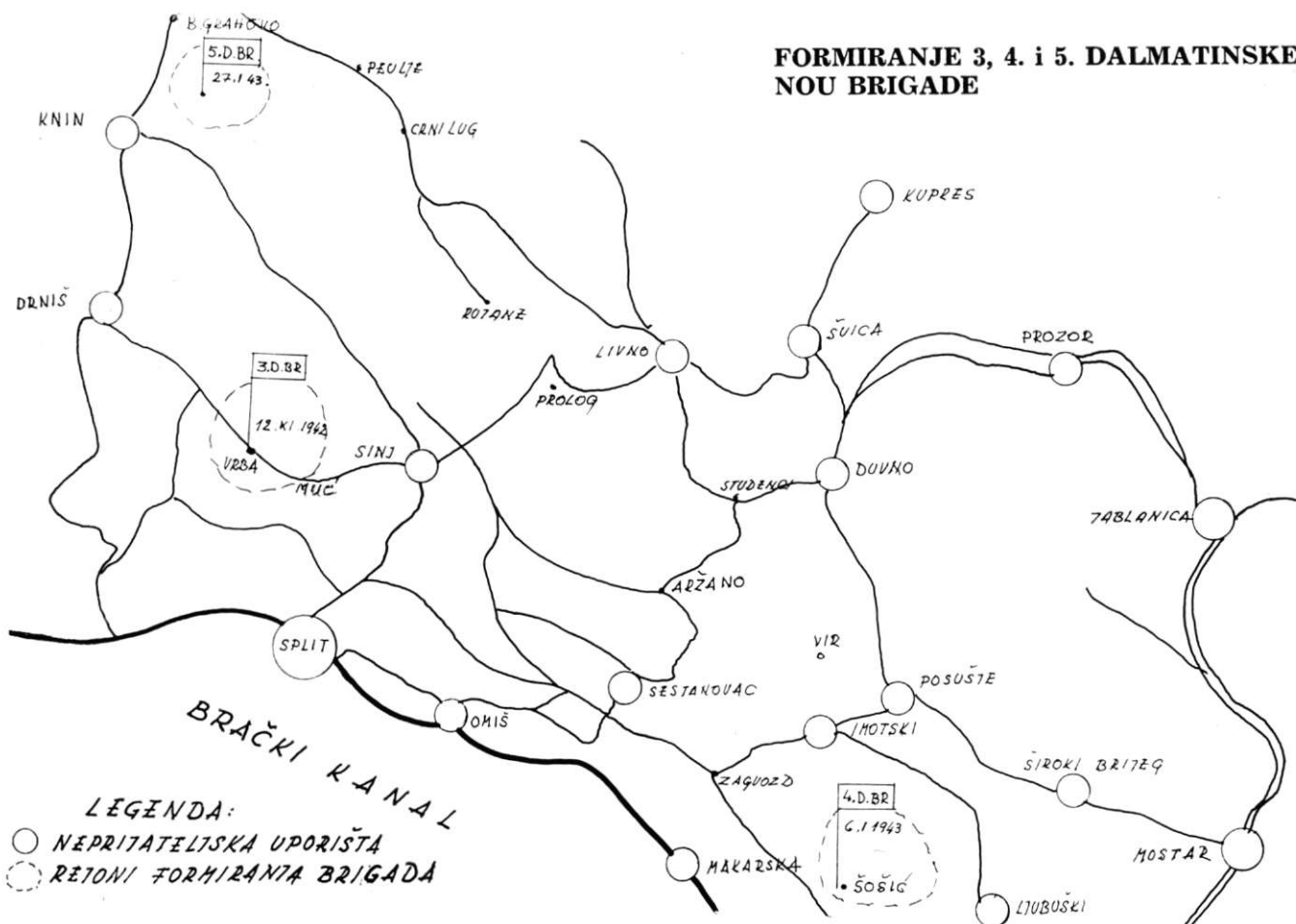
Kada je Vrhovni štab, početkom novembra, prišao formiranju prvih divizija narodnooslobodilačke vojske, 1. i 2. dalmatinska brigada upućene su u sastav Druge proleterske divizije (2. dalmatinska brigada) i Treće narodnooslobodilačke udarne divizije (1. dalmatinska brigada). Treći NOP odred je rasformiran, a njegovi borci su popunili 5. crnogorsku i 10. hercegovačku brigadu Treće udarne divizije.²

Iako su tako iz Dalmacije izvučene njene glavne snage. Dalmacija se pokazala neiscrpnim rezervoarom žive sile. Već je 12. novembra 1942. u Muću formirana 3. dalmatinska brigada, koju su sačinjavali borci iz sjeverne i srednje Dalmacije. Borbe su vođene ne samo na kopnu, već su prenešene i na more, pa je pri Štabu 4. operativne zone u decembru 1942. formirana Sekcija za Ratnu mornaricu, ojačane su veze između partizana na otocima i jedinica na kopnu, naneseni su porazi Talijanima i četnicima u sjevernoj Dalmaciji i na Dinari, oslobođeni su Vrlika i Livno, zaplijenjeni su na moru talijanski brodovi itd. Početkom 1943. godine u Dalmaciji je ustanak poprimio masovni karakter, iako su Talijani u nju prebacili 1. brzu diviziju »Eugenio di Savoia«, a od jedinica u reionu Zadra formirali diviziju »Žara«, čime su se njihove snage u Dalmaciji gotovo udvostručile.

BORBA 22. oktobra 1942. godine.

² Prema postojećim podacima, u vremenu od 5. augusta do 24. septembra 1942. godine upućeno je: u Prvu proletersku brigadu 400 boraca, u Drugu proletersku 200, u Četvrtu proletersku brigadu oko 275 boraca, u Petu crnogorsku brigadu oko 500, u Desetu hercegovačku brigadu oko 500 i u krajiške jedinice oko 800 boraca (D. Plenča, Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941—1942, Vojnoizdavački zavod »Vojno Delo«, Beograd 1960, stranica 397.).

FORMIRANJE 3, 4. i 5. DALMATINSKE NOU BRIGADE

Odmah nakon sjednice PK KPH za Dalmaciju, održane u Livnu 11. februara 1943. godine, u jeku četvrte neprijateljske ofanzive formirana je 9. dalmatinska divizija i odmah nazvana udarnom, a sačinjavale su je treća, četvrta i peta brigada.³

Međutim, početkom 1943. godine ponovno se pokazalo da su Talijani nemoćni da uspore razvoj narodnooslobodilačke borbe u Dalmaciji. Šestog januara 1943. formirana je 4. dalmatinska brigada u Sošićima na Biokovu, a sačinjavali su je borci s područja Biokova, te otoka Hvara, Brača, Korčule i poluotoka Pelješca. U to vrijeme formiran je i Prvi mornarički odred u Podgori, a dvadeset dana kasnije, tj. 27. januara, formirana je i 5. dalmatinska brigada na Drini, a sačinjavali su je borci iz srednje i sjeverne Dalmacije.

Stab 9. NO udarne divizije sačinjavali su: Vicko Krstulov'ć (narodni heroj), komandant, Ivica Kukoč politički komesar, Josip Škordanta načelnik, Ljubiša Urošević pomoćnik načelnika, Dušan Kotaraš intendant i dr Vladislav Beljakov referent saniteta, a upravnik divizijske bolnice dr Krste Rudan.

Treća udarna brigada, sa 747 boraca: Branko Dude (narodni heroj), komandant, Miro Višić (poginuo jula 1943. godine, proglašen narodnim herojem) politički komesar, zamjenik komandanta nije bio imenovan, ali je tu dužnost obavljao Stanko Parmać (narodni heroj), zamjenik političkog komesara, Ante Roje (narodni heroj), načelnik Štaba Branko Petričević, bivši domobranski kapetan.

Politodjel:

- 1) Dobrivoje Vidić, zadužen za partijsko organizaciona pitanja.
- 2) Branko Petričević — Kada, zadužen za kulturno-politički rad.
- 3) Zagorka — Zaga Stojilović, zadužena za rad s omladinom.

Nakon formiranja i prije ulaska u sastav divizije, 3. brigada je djelovala na komunikaciji Sinj — Split i Split — Knin, izvodeći na njima rušenja, zaprečavanja i napade na okupatorska saobraćajna sredstva i pješadiju, onemogućavajući mu da se slobodno koristi tim saobraćajnicama. Područje od Sinja do Drniša i od Kozjaka do Dinare, očistila je od ustaša, domobrana i četnika. Učestvujući u borbi protiv Talijana prilikom oslobođenja Vrlike, potkraj 1942. godine kod Stobreča, nedaleko Splita, uništila je odred »Crnih košulja«, koji je pošao u pljačku omiških sela. U Podinarju i Kosovskoj dolini vodila je borbu protiv hercegovačkih i Dujićevih četnika. U januaru 1943. godine, sadejstvuje 2. proleterskoj diviziji pri napadu na četnike u Strmici i u selu Golubiću.

3 ZBORNIK, tom II, knjiga 8, dok. broj 32.

Četvrta udarna brigada, s oko 850 boraca: komandant Savo Drljević (narodni heroj), politički komesar Mate Ujević (narodni heroj). Po oslobođenju Imotskog za zamjenika komandanta postavljen je Bogdan Peko. Za političkog komesara postavljen je Dušan Ristić, a za zamjenika političkog komesara brigade Mate Ujević koji je ujedno bio sekretar divizijskog komiteta.

Politodjel:

- 1) Tanasije-Tasa Mladenović, zadužen za partijsko-organizacijska pitanja.
- 2) Mirko Burić, zadužen za kulturno-politički rad.
- 3) Milić Maksimović, zadužen za rad s omladinom.

Odmah po formiranju, brigada je aktivno djelovala protiv Talijana, ustaša, domobrana i četnika, razbivši njihova uporišta na čitavoj teritoriji od morske obale do Imotskog, proširujući teritorij tzv. »Biokovske republike«. Najteže je borbe vodila 22. i 23. januara 1943. oko Podbablja i Zmijavca, kada je zarobila mnoštvo novomobiliziranih domobrana i ustaša 1. dobrovoljačke domobranske pukovnije, od kojih je izvjestan broj zadržala u partizanima. Pored toga, porušila je most na rijeci Vrliki i u Kamenmostu.

Peta udarna brigada, s 510 boraca: za komandanta je imenovan Marko Milanović, međutim komandant je bio Petar Božović, za političkog komesara imenovan je Vlado Bagat (poginuo 1944. godine, proglašen narodnim herojem), a bio je Milija Stanišić, zamjenik komandanta nije imenovan; Zarije Skerović imenovan je za zamjenika političkog komesara, a Mileta Đukić za načelnika Štaba.

Politodjel:

- 1) Petar Božović je imenovan, ali je bio Pero Lalović zadužen za partijsko-organizacijska pitanja.
- 2) Ljubo Vušović, zadužen za političko-kulturni rad.
- 3) Desa Koštan, zadužena za rad sa omladinom. (Zbornik II, knjiga 8, dokumenat broj 32).

Brigada, kao cjelina, prije ulaska u sastav divizije nije učestvovala u borbama, već su bataljoni samostalno izvodili borbene akcije i diverzije protiv neprijatelja na svojim područjima dejstva.

Na dan formiranja 9. NO udarna divizija je, bez prištapskih jedinica, brojila 2.119 boraca, da bi nakon osam dana, — 18. februara s Mornaričkim odredom, porasla na 3.600 ljudi. Pored 1.582 puške i drugog ličnog naoružanja boraca i starješina, raspolagala je s 46 mitraljeza i puškomitraljeza, 2 minobacača (81 mm) i jednim protivavionskim topom.⁴

⁴ ZBORNIK, tom V, knjiga 12, dok. broj 41, i Zb, IV, knjiga 10 dok. br. 101.

NEPRIJATELJSKE JEDINICE U IV OFANZIVI

Kao što je poznato, planom Nijemaca, Talijana i kvislinga u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, koja je počela 20. januara 1943. godine, bilo je predviđeno da se unište snage NOV i POJ na prostoru Karlovac, Ogulin, Gospić, Knin, Sanski Most, Kostajnica, Glina, s tim da se odvođenjem muškog stanovništva na prinudni rad u Njemačku, stvore uslovi za uspostavljanje i konsolidaciju ustaške vlasti u toj oblasti. U operaciji su učestvovali: šest njemačkih i tri talijanske divizije, tri ustaško-domobranske brigade i nekoliko samostalnih bataljona.⁵

Za podršku iz zraka određene su tri njemačke i četiri domobranske eskadrile i oko pet talijanskih. Sve jedinice su dobile spscijalna ovlaštenja da najbrutalnije postupaju sa stanovništvom, da ubijaju, da ruše, da uništavaju hranu ukoliko je ne mogu evakuirati itd. Sve muškarce preko 15 godina starosti trebalo je uputiti u pripremljene koncentracione logore.

Osnovna ideja operacije »Vajs 1« — dvostruko operativno okruženje, djelomično je bilo ostvareno početnim rasporedom jedinica — sastojala se u težnji da se brzim dejstvima SS divizije »Princ Eugen« od Karlovca i 717. divizije od Sanskog Mosta u toku dva dana najprije prepolovi slobodna teritorija, a zatim da se istovremeno i koncentričnim nastupanjem ostalih jedinica okruži i uništi glavnina NOVJ.

U drugom dijelu operacije tzv. »Vajs — 2« trebalo je, koncentričnim nastupanjem SS divizije »Princ Eugen«, 369, 717. i 718. njemačke divizije ka Livnu, uništiti sve snage narodnooslobodilačke vojske na preostaloj teritoriji »Titove države« između Bosanskog Petrovca, Bosanskog Grahova, Livna, Jajca i Ključa. Vjerovalo se da će partizanske snage na tom prostoru prihvatiti odsudnu bitku.

Talijanske i ustaško-domobranske snage imale su zadatak da zatvore dolinu Neretve od Konjica do Metkovića i liniju Dinara — Knin, da četiri do pet bataljona divizije »Bergamo« i jedan do dva ustaška bataljona, aktivno dejstvuju pravcem Sinj — Livno i Drniš s. Vrlika i da zaštite desni bok njemačkih trupa, a četnici da pretresaju prostor Knin, Bosansko Grahovo i zapadne padine planine Uilice — sve u cilju uništenja »Titove države«.

U daljnjem planu neprijatelj je trebao vršiti »čišćenje« na preostaloj partizanskoj teritoriji, sve do zapadne granice Crne Gore.

⁵ U operaciji su učestvovali: njemačke divizije: 714, 717, 718, 369, SS »Princ Eugen« i djelomično 187; talijanske divizije: »Re«, »Lombardija« i »Sasari«; 2, 3. i 5. domobranska brigada, kao i nekoliko samostalnih bataljona u sastavu talijanskih i njemačkih snaga (»Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, knjiga I, strana 365).

U vezi s postavljenim planom, sve neprijateljske jedinice 20. januara 1943. bile su na svojim polaznim položajima za napad. Do početka ofanzive bilo je na neprijateljskoj strani koncentrirano oko 45.000 Nijemaca, 24.500 Talijana, 1.500 četnika, 4.000 domobrana i oko 5.500 ustaša.⁶

Nasuprot takvom neprijateljskom planu, Vrhovni komandant NOVJ, sedmog dana ofanzive — 27. januara 1943. donio je odluku o protuofanzivi. U odluci je predviđeno: dijelom snaga braniti slobodnu teritoriju i usporiti napredovanje neprijatelja, a glavne snage čuvati za odsudne momente i — u slučaju da se preduzetim mjerama ne bude mogla braniti slobodna teritorija — preći s Glavnom operativnom grupom u protivofanzivu prema jugoistoku. Odluka o prenošenju operacija ka jugoistoku bila je stvarno donijeta još ranije, nezavisno od neprijateljske ofanzive, ali je njeno ostvarenje neprijateljska ofanziva ubrzala. A kada je postalo jasno da neprijatelj namjerava prinuditi glavne snage NOV na odsudnu bitku i to pod veoma nepovoljnim uvjetima, da je angažirao veoma jake snage i da je riješen da istraje do kraja da se prema tome, slobodna teritorija neće moći braniti pa bi prihvaćanje odsudne bitke bilo katastrofalno za jedinice NOV, Vrhovni komandant Josip Broz Tito, održao je u Duvnu 8. februara 1943. savjetovanje sa štabovima 1. i 2. proletherske i 3. udarne divizije. Nakon što je iznio cijeli plan predstojećih dejstava operativne grupe (1. i 2. proletherske, 3. udarne, 7. banijske i 9. dalmatinske divizije), naredio je da prvi ešalon grupe u iznenadnom i snažnom napadu uništi neprijatelja, a zatim da forsira Neretvu i stvori uvjete za daljnje nastupanje kroz Hercegovinu u pravcu Drine i Crne Gore.

Ta prva etapa bila je najteža. Trebalo je razbiti neprijateljska uporišta u prostoru Mostar, Prozor i Ivan Sedlo, koja su zatvarala naš operacioni pravac. U tom cilju trebalo je grupirati jake snage koje će u naletu, iznenada, razbiti neprijateljsku odbranu u tom trouglu. U isto vrijeme trebalo je čuvati bokove tih snaga prema Sarajevu i Mostaru. Svi zadaci povjereni su 1, 2. i 3. diviziji.

Prva divizija, koja se nalazila na području jugoistočno od Bugojna upućena je u pravcu Gornji Vakuf — Solakova Kula — Bradina, sa zadatkom da uništi neprijateljska uporišta na željezničkoj pruzi između Konjica i Ivan Sedla i da obezbjedi sjeverni bok naših snaga prema Sarajevu;

Druga divizija, krenula je sa područja Livna i Duvna u pravcu Posušje — Imotski — rijeka Drežanka, sa zadatkom da uništi sva neprijateljska uporišta između Mostara i Jablanice i da osigura bok naših snaga prema Mostaru;

⁸ »OSLOBODILAČKI RAT NARODA JUGOSLAVIJE« knjiga I, strana 360.

Treća divizija, upućena je, iz rejona Gornjeg Vakufa, u pravcu Prozor — Rama — Ostrožac — Konjic, sa zadatkom da likvidira neprijateljska uporišta Prozor, Rama, Ostrožac i Konjic i da osigura prelaz preko Neretve.

Radi osiguranja operacija tih divizija, prema zapadu i jugozapadu, predviđeno je da *Sedma divizija* organizira zaštitnicu na području G. i D. Malovana i da krene u pravcu Sujice — Zahum — Prozor i dalje za 3. divizijom, a da *Deveta divizija*, s područja Imotski — planina Biokovo — Ljubuški, obezbjedi pokret 2. divizije s juga i da zatim krene za 2. divizijom.

Prvi hrvatski i Prvi bosanski korpus zadržani su na svom slobodnom teritoriju sa zadatkom da ga, međusobnim tijesnim sadejstvom, aktivnom obranom brane, da za sebe vežu i što duže zadržavaju jake neprijateljske snage i time glavnoj operativnoj grupi osiguraju potrebno vrijeme i prostor za uspješan razvoj ofanzive i prelaz preko Neretve. Pored toga, sve partizanske jedinice dobile su zadatak da pojačaju napade protiv neprijateljskih garnizona i komunikacija širom zemlje.

Pored svih poteškoća u kojima su se nalazile naše jedinice, najteže i najdelikatnije je bilo osigurati evakuaciju više hiljada ranjenika iz Bosanske krajine.

OSLOBOĐENJE IMOTSKOG 10. FEBRUARA 1943. GOD.

U sklopu dobivenog zadatka, 2. proleterska divizija sa 2. dalmatinskom brigadom i još nekim dijelovima, 9. februara 1943. napala je ustaško-domobranski garnizon u Posušju. Jedna satnija legionara i 7. ustaška bojna razbijeni su i u panici odstupili prema Imotskom.

Na Imotski su napadale sa sjevera IV. proleterska crnogorska, sa sjeveroistoka II. proleterska srpska, sa sjeverozapada II. dalmatinska brigada, sve iz sastava Druge proleterske divizije, dok je sa jugozapada napadala IV. dalmatinska brigada samo sa tri bataljona.

Desetog februara poslije podne ustaški crnolegionaši iz Imotskog, uz pomoć italijanskih aviona, pokušali su da ponovo zaposjednu Posušje, kojeg je odlučno branio 3. bataljon II dalmatinske brigade, Poslije neuspjeha, kad su ustaše počele da odstupaju, IV crnogorska brigada otpočela je direktan prodor u Imotski. Ustaše su počele paliti grad i uništavati municiju. Međutim, pod snažnim napadom IV crnogorske i IV dalmatinske brigade, neprijatelj je napustio to uporište i uz osjetne gubitke povukli se na jugo-istok (Kočerina, Gdrude, Drenovci, Ružici, Tihaljina, Klobuk i Ljubuški), gdje su ih Talijani prihvatili. Tako je 10. februara 1943. oko 22 sata Imotski oslobođen. To je ujedno bio početak uzajamnog sadejstva 2. proleterske divizije čiji je cilj bio izbijanje na Neretvu i novo-formirane 9. dalmatinske divizije.⁷

Pred njemačkim i ustaškim vlastima u Zagrebu, komandant 6. domobranske divizije pravdao je neuspjeh odbrane uporišta Posušje — Imotski slabim vezama i nedovoljnom suradnjom Talijana sa snagama NDH na pravcu Duvno — Posušje — Imotski — Mostar. Međutim, o pravom razlogu neuspjeha u izvještaju 3. domobranskog zbora, između ostalog se kaže ovo: »Neprijatelj je napadao velikim snagama i često stvarao zabunu i metež kod naše momčadi, a ovo osobito zbog toga što redovno napada noću«.⁸

U borbama za Posušje i Imotski neprijatelj je prema vlastitim podacima imao 20 poginulih, među kojima 2 oficira-komandira četa, 36 ranjenih, među kojima jedan oficir i dva podoficira i 407 nestalih.⁹

⁷ U odbrani Imotskog neprijatelj je angažirao 7. i 21. ustaški bataljon, 1. bataljon ustaške domobranske brigade (bez 1. i 5. čete) i 10. pripremni bataljon. (Jovan Vukotić: »Druga proleterska divizija«, str. 95, izdanje »Vojno izdavački zavod« — Beograd 1972. godine).

⁸ ZBORNIK, tom IV, knjiga 10, dokumenat broj 328. Izvještaj komandanta 6. domobranske divizije, komandantu talijanske divizije »Murda«.

⁹ ZBORNIK, tom IV, knjiga 10, dokumenat broj 333.

Naše snage su zaplijenile: 140 pušaka, 2 mitraljeza s većom količinom municije, više kamiona i opreme, dva vagona nafte i benzina, dva vagona kukuruza, mnogo duvana, veće količine šećera i drugih namirnica.¹⁰

Poslije uspješno završene borbe u rejonu Posušje — Imotski, 2. proleterska divizija dobila je zadatak da očisti dolinu Neretve od talijanskih uporišta i zatvori pravac od Mostara, i da tako Prvoj proleterskoj diviziji osigura dejstvo prema komunikaciji Konjic — Sarajevo, a Trećoj diviziji zauzimanje Prozora i Konjica.

Predahnuvši kraće vrijeme u širem rejonu Imotskog, 2. divizija je 13. februara 1943. izvršila pokret preko sela Rakitna u pravcu Drežnice. Iako je u pokretu morala savladati visoko planinsko zemljište i po vrlo lošem vremenu preći planinu Stitor, pokrivenu debelim naslagama snijega i spustiti se u Karamanove klance, ona je, i pored jakih talijanskih snaga u Mostaru, brzo savladala te poteškoće i na iznenađenje neprijatelja u Drežnici i Mostaru stigla u dolinu Neretve.

¹⁰ Jovan Vukotić, N. djelo, str. 97.

PLAN NEPRIJATELJA O UNIŠTENJU 9. DIVIZIJE

Iznenadni i snažni nalet naših jedinica u dolinu Rame i Neretve i brza likvidacija utvrđene okupacione zone Prozor — Ivan Sedlo — Mostar, uništenje divizije »Murde« i pojava naših jedinica na vratima Mostara i Širokog Brijega izazvali su veliku zabunu i paniku kod Talijana, četnika i ustaša. Zbog kritične situacije italijanskog 6. korpusa, posade oko Širokog Brijega napustile su uporišta, tako da je i njemačka eksploatacija rudnika boksita bila obustavljena. Pošto je očekivala da će naše snage iz doline Neretve (po talijanskoj procjeni jačine oko 15.000 — u svom sastavu 2. i 9. divizija imale su ukupno 6.000 ljudi, prim. O. E) nastupati prema moru u dvije kolone — jedna iz doline Neretve, druga pravcem Ljubuški — Vrgorac »koje su dobro organizirane i naoružane mnoštvom automatskog oružja i većim brojem artiljerije i minobacača«, komanda italijanskog 6. korpusa je naredila svojim snagama oko Mostara da drže rudnike boksita i što širi mostobran u zoni Metković. Da bi prebrodili tešku krizu 6. korpusa koja će trajati deset-dvanaest dana, vrhovno italijansko komandovanje je tražilo hitnu pomoć od Nijemaca i četnika.

Komandant »kraljevske vojske u otadžbini«, Draža Mihailović, kojeg su Talijani izvijestili o predstojećoj ofanzivi protiv partizana, svesrdno se odazvao pozivu okupatora. Odmah je naredio prisilnu opću mobilizaciju četnika u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku, i polovinom februara grupirao jake formacije kod Mostara, koje će prema izrađenom planu, što će se vidjeti kasnije, zajedno sa talijanskim trupama krenuti sa juga i istoka ka Jablanici, radi onemogućavanja partizanskog prodora u južnu Hercegovinu i radi njihovog uništenja oko Jablanice.

Radi jednovremenosti te velike koncentrične ofanzive od G. Vakufa, Sarajeva i Mostara ka Jablanici, dvije četničke kolone snabdjevene talijanskim oružjem i pojačane sa po jednom mješovitom talijanskom grupom, nastupaće obima obalama Neretve ka Rami i Konjicu. Osim toga, domobranske i ustaške formacije u Mostaru i okolini iskoristiće se za obranu Mostara na liniji Široki Brijeg — Ljubuški, protiv 9. NOU divizije.

Dijelovi 6. ustaško-domobranske divizije, koji su branili uporišta Posušje i Imotski, kao što je rečeno, pod pritiskom naših snaga povukli su se na jugoistok prema Grudi, Širokom Brijegu i Ljubuškom, te su na liniji Kočerini — Grude — Tihaljina, 11. februara od Talijana bili zaustavljeni i prihvaćeni. Neprijatelj je odlučio, da na tim položajima organizira obranu i uz podršku italijanske avijacije i artiljerije, upornom obranom onemogućiti 9. diviziji prodor prema Ljubuškom, Širokom Brijegu i dalje na jug ka Metkoviću. U tom cilju,

izvršio je podjelu i utvrđivanje položaja. O toj obrani se u zapovijesti ustaško-domobranskog pukovnika Vjekoslava Šimića, komandanta Odsjeka Kočerin — Klobuk, Op. br. 33/tj. od 15. februara 1943. godine, kaže:

»Za izvršenje posjedanja položaja Kočerin — Klobuk i sprečavanje daljnjeg protivničkog nadiranja na jug bilo u pravcu Širokog Brijega ili Ljubuškog, kao i međuprostora, a shodno nalogu komandanta III sektora, raspored snaga i posjedanje položaja za obranu, vršim po sledećem:

I. — Desni podosjek: sve satnije Ustaškog odbranbenog Zdruga; i I. bojna I. domobranske dobrovoljačke pukovnije bez jedne satnije, pod privremenom komandom satnika Mate Primorca, posjeda i otsudno brani: Položaj na crti selo Mamici, zapadno od Kočerina, — k. 561 (Rust) — selo Višnica — k. 410 (Stranik) — s. Tomići (zaključno). Ova grupa održavšće vezu sa talijanskom posadom na Kočerinu. Jedan vod u rezervu smjestiti u selo Medovići, a dva voda I. domobranske dobrovoljačke pukovnije kod Crkve u selu Ledinac.

II. — Lijevi podosjek: zapovjednik pukovnik Šimić, sastav jedinica: VII. i XXVI. ustaška bojna i 13. bojna pripremna, posjeda i otsudno brani položaje: s. Tomić isključno — Cerov Dolac — Gradina — s. Brdo — s. Lekina Mahala — Površje — s. Opačko . . . Jedan vod u rezervu smjestiti u školi s. Tihaljine . . . Sa talijanskom milicijom na Putešavci, održavati vezu«. ¹¹

Pored navedenih neprijateljskih jedinica koje su brojale 2.500 ljudi, od kojih 1.200 domobrana i 1.300 ustaša, ¹² pred frontom 9. dalmatinske divizije nalazile su se brojne talijanske jedinice iz sastava 6. armijskog korpusa i izvjesne četničke formacije.

**11 ZBORNİK, tom IV, knjiga 10, dokumenat broj 334.
12 ISTO, dokumenat broj 215.**

BORBE DIVIZIJE U REJONU ŠIROKOG BRIJEGA, LJUBUŠKOG I VRGORCA OD 17. II DO 4. III 1943!

Već sutradan nakon formiranja i prikupljanja na području Imotskog, Posušja i Aržana, 9. dalmatinska NOU divizija dobila je zadatak da izvrši pokret i usmjeri svoju aktivnost k Širokom Brijegu, Ljubuškom i Vrgorcu i na taj način zatvori te pravce, osiguravajući jednovremeno Duvanjsko polje, kojim su prolazili ranjenici, odnosno desni bok i pozadinu Glavne operativne grupe. U prvoj divizijskoj zapovijesti, izdatoj pod broj 1 od 14. februara 1943. kaže se:

»Neprijatelj poslije pretrpljenog poraza na prostoru Imotski — Posušje odstupio u pravcu ka Ljubuškom. U mjestu Gradac, Vrgorac, Ljubuški, Široki Brijeg i u dolini rijeke Neretve drži jače garnizone.

Zadatak je naše divizije, da zatvori pravce neprijateljskog nadiranja iz doline rijeke Neretve ka zapadu i to, pravce: Mostar — Široki Brijeg — Posušje — Imotski; Ljubuški — Grude — Imotski, i Vrgorac — Zagvozd, razoružavajući sva sela u zahvatu tih pravaca i vršeći napadne akcije na neprijatelja sve do doline rijeke Neretve.¹³

Da bi uspješno obavila dobiveni zadatak, komanda Divizije izvršila je ovakav raspored jedinica:

a) 3. brigada, pošto je pristigla sa sektora Vrlike i Kninske krajine na prostor istočno od Imotskog, dobila je zadatak da, kao lijeva divizijska kolona, djeluje k Širokom Brijegu i Ljubuškom te da na tim pravcima smijeni 4. brigadu;

b) 4. brigada kao desna divizijska kolona, trebala je da djeluje u dvjema kolonama pravcem Podbablje — Tihaljina i Zagvozd — Vrgorac, sa zadatkom da u svojoj zoni energičnim akcijama likvidira što više neprijateljskih snaga i očisti sva sela od ustaške milicije, te da što temeljitije razori ceste i održava vezu sa Odredom Ratne mornarice u Makarskom primorju;

c) 5. brigada je prikupljena na prostoru Lovreč — Aržano, sa zadatkom da posluži kao divizijska rezerva. Međutim, situacija je zahtijevala da se i ta brigada odmah razvije prema talijansko-ustaškim garnizonima u Sinju, Trilju i Zadvarju, zatvarajući pravac koji sa zapada i jugozapada vodi k Imotskom i Duvanjskom polju.¹⁴

Iz prednjega je vidljivo da su odmah u početku zauzimanja borbenog rasporeda jedinice 3. i 4. brigade bile razvučene na preko 50 km širokom frontu prema istoku, a 5. brigada na oko 20 km fronta prema zapadu.

¹³ ZBORNIK, tom IV, knjiga 10, dokumenat broj 79 (77).

" ZBORNIK, tom IV, knjiga 12, dok. 4.

U svom ubrzanom nastupanju, progoneći iz sela ustašku miliciju, 4. brigada je 17. februara izbila pred jaka ustaško-talijanska uporišta Vrgorac i Klobuk. Na njenu pojavu pred samim položajima neprijatelj je prema Klobuku i Cerovom Dolu izvršio nekoliko snažnih ispada. Protivnapadima, uz gubitke, odbijen je, ne postigavši željenog uspjeha. Bio je to kao uvod u borbu koja će se idućih dana nastaviti.

Isto tako i 3. brigada, izbijanjem na brdo Malić i Gornji Ružić, 18/19. februara, sukobila se s ustašama. U prvim kontaktima neprijatelj je pružio žilav otpor, ali je uspješnim sadjejtvom dijelova 4. brigade odbačen prema polaznim položajima. U međuvremenu neprijatelju je iz Ljubuškog stiglo pojačanje koje je uveo u borbu. I s jedne i s druge strane vršeni su napadi i protivnapadi, ali bez značajnijih promjena.

Dvadesetog februara neprijatelj preko brda Malića poduzima snažan napad na Ružić i Grude, ugrožavajući desni bok 3. brigade, preko sela Tihaljine napada lijevi bok 4. brigade. Dva dana vođene su žestoke borbe, a najžešće za Malić, na koji su napadali dijelovi 3. brigade. Položaj je prelazio nekoliko puta iz ruku u ruke, a nakon što je osvojen Mačkovac (k. 505) obje brigade su energičnim napadom zauzele Ružić, Cerov Dolac i dio sela Tihaljine. U naredna dva-tri dana brigade su u selima vršile razoružanje ustaške milicije i odbijale povremene slabije napade neprijatelja iz pravca Ljubuškog, dok je talijanska artiljerija intenzivno dještovala po položajima naših brigada.

O tim borbama u izvještaju Štaba 9. divizije, dostavljenog vrhovnom štabu, pored ostalog se kaže:

»Naša 3. i 4. brigada, već pet dana vode teške borbe na pravcu Imotski — Ljubuški, štiteći jednim dijelom i pravac Imotski — Mostar. te su na tim pravcima potpuno angažovane.

Pravac Zadvarje — Šestanovac — Imotski i Trilj — Lovreč — Šestanovac — Imotski, zatvara naša 5. brigada, s malo municije i teškog naoružanja. Molimo za hitnu dodjelu municije i automatskog naoružanja«.¹⁵

Na pravcu Vrgorac — Ljubuški, što su ga zatvarali dijelovi 4. brigade, vođene su borbe protiv Talijana i četnika. Neprijatelj je posebno bio aktivan na Ljubiću i u selu Tihaljini, pri čemu je 28. februara uspio s Ljubića potisnuti naše dijelove, težeći da zauzme i Tihaljinu. Međutim, protivnapadima brigada izgubljeni položaji su vraćeni, a neprijatelj je, uz gubitke, odbačen prema selu Vitini.

¹⁵ ZBORNİK, tom IV, knjiga 10, dok. 159.

UZI DIO ŠTABA 9. DALMATINSKE DIVIZIJE NA PODRUČJU IMOTSKI — POSUŠJE FEBRUARA 1943. GODINE. S DESNA KOMANDANT VICKO KRSTULOVLC, LJUBISA UROSEVLC, POMOĆNIK NAČELNIKA ŠTABA DIVIZIJE I IVICA KUKOC POLITIČKI KOMESAR DIVIZIJE (SJEDI).

Kao što je rečeno, Talijani su bili jako zainteresirani za pravac Mostar — Široki Brijeg i rudnike boksita u Kočerinu, gdje su do izbijanja naših jedinica u te rejone imali 2. bataljon 259. pješadijskog puka. Na pojavu 3. brigade u tom području oni hitno, automobilima iz Mostara, prebacuju 2. bataljon 260. puka u Široki Brijeg.¹⁶

Dvadeset petog februara Vrhovni štab naređuje Štabu 9. divizije da ubrza zauzimanje Širokog Brijega.¹⁷

Za osvajanje toga jako utvrđenog neprijateljskog uporišta, Štab 3. brigade angažirao je dva bataljona. Oni su pod zaštitom noći u nekoliko navrata pokušali probiti spoljnu obranu toga utvrđenog čvora. Međutim, pokazalo se da je to nemoguće bez artiljerijske vatre, zbog čega su daljnja dejstva ograničena na noćne prepade i dnevne zasjede.

U toku 28. februara obnovljen je napad na neprijateljsko uporište Tihaljinu, koje je nakon oštre borbe i zauzeto. No, pred noć je neprijatelju stiglo pojačanje te je uz podršku artiljerije i avijacije uspio ponovno ovladati Tihaljinom i brdom Malićem. Obostrani gubici bili su osjetni. Treća brigada je, pored ostalih, izgubila i komandanta 1. bataljona Stevu Opačića (narodni heroj) i političkog komesara 3. bataljona Zvonka Lelasa.

Evo što se u ustaško-domobranskim izvještajima kaže o tim borbama i pretrpljenim gubicima:

»Područje Imotski: Na području Kočerin (26 km istočno i jugoistočno od Imotskog i Vrgorca (30 km jugoistočno od Imotskog), odbijeni su partizanski napadi na naše postave. Vlastiti gubici: 16 mrtvih i 30 ranjenih, a partizana 20 mrtvih.«¹⁸

Peta brigada, na krajnjem desnom krilu divizijskog fronta, u to vrijeme izvodila je demonstrativne napade na talijanske garnizone u Trilju, Zadvarju i Šestanovcu. Pored toga, ona je prihvaćala mase novih boraca koje su partijske organizacije s terena upućivale za popunu 9. divizije i drugih naših jedinica na području Imotske krajine i oko Prozora.

Kako je tekao taj masovni dolazak novih boraca iz Dalmacije u NOB, februara 1943. godine, najbolje govori slijedeći izvještaj Štaba 9. divizije, dostavljen 18. februara Vrhovnom štabu:

»U toku posljednjih dana došao je veliki broj novomobilisanih boraca i još dolaze (misli se na dolazak iz primorske Dalmacije, prim. O. E.), tako da su se naše brigade popunile, a preostale šaljemo 2. i 3. diviziji. Usljed velikog priliva novomobilisanih snaga broj nenaoružanih boraca se povećava. Divizija broji sada s Odredom Ratne mornarice oko 3.600 ljudi.«¹⁹

¹⁶ ISTO, dok. 202.

¹⁷ ZBORNIK, tom II, knjiga 8, dok. 86.

¹⁸ ZBORNIK, tom V, knjiga 12, dok. 203.

¹⁹ ZBORNIK, tom IV, knjiga 10, dok. 101.

OPACIC STEVAN - STEVO STEVANOV, RODEN 4. IV 1923. GODINE U SELU GOLUBIĆ KOD KNINA. U NOV STUPIO 1941. GODINE. POGINUO 27/28. FEBRUARA 1943. GODINE KAO KOMANDANT 1. BATALJONA 3. DALMATINSKE BRIGADE 9. DIVIZIJE. NA PULOZAJU LJUBIC-MALICA — BRDA KOD VITINE U HERCEGOVINI, U BORBI PROTIV TALIJANA, ČETNIKA I USTASA. ZA NARODNOG HEROJA PROGLASEN 27. NOVEMBRA 1953. GODINE.

LELAS ZVONKO JOZIN, ROĐEN 1919. GODINE U OMISU. U NOV
STUPIO 1942. GODINE. POGINUO 27/28. FEBRUARA 1943. GODINE
KAO POLITIČKI KOMESAR 3. BATALJONA 3. DALMATINSKE
BRIGADE 9. DIVIZIJE. NA POLOŽAJU TIHALJINA-LJUBIC KOD
VITINE U HERCEGOVINI. BOREĆI SE PROTIV TALIJANA, ČET-
NIKA I USTAŠA.

Na odsjeku 5. brigade, a naročito od Trilja i Sinja, neprijatelj je postajao sve aktivniji. Manjim snagama i uz podršku artiljerijske i minobacačke vatre, izvršio je nekoliko napada na 1. i 2. bataljon, a 27. februara, snagama od 500 vojnika, napao je 2. bataljon na cijelom frontu. Borba je vođena cijeli dan. Međutim, protivnapadima neprijatelj je pred noć vraćen u svoje uporište. U selu Han i Gala, uhvaćeno je i razoružano nekoliko žandara i domobrana.

Ovdje treba istaći talijansko-četnički plan protiv 9. divizije. Iako su se, naime, na sektoru južno i jugozapadno od Mostara nalazile ustaško-domobranske snage, talijanske divizije »Messina« i grupa četnika (1.600), ipak je Draža Mihailović nastojao da svakako osigura južnu Hercegovinu od prodora partizanskih snaga. Tako je 26. februara, kada su četničke snage kod Konjica i Drežnice prešle u »ofanzivu« u pravcu Jablanice, naredio majoru Zariji Ostojiću da razradi plan napada na 9. diviziju.²⁰

Plan napada koji je major Ostojić napravio 2. marta i predložio ga Draži Mihailoviću predviđao je napad s tri kolone: iz pravca Široki Brijeg — Kočerin — Posušje napadati kolonom majora Veskovića (Kolašinska, Trebinjska, Bjelopoljska, Beranska i Andrijevačka brigada); iz pravca Vitina — Ljubuški — Imotski talijanskim trupama — kolonom »Scotti«, a iz pravca Šestanovac — Imotski četničkim jedinicama (dijelovima Trebinjskog, Nevesinjskog i Romanijskog korpusa) pod komandom majora Petra Baćovića. Zetski četnički odred i Nikšićka brigada prema tome planu imali su da formiraju rezervu na sektoru Goranci — Bogodol. Istoga dana je Ostojić izvijestio Dražu Mihailovića i, između ostaloga, javio:

»Ako se sutra zauzme Drežnica onda bih uputio Veskovića i Trebinjsku brigadu za kolonu od Širokog Brijega, a tetkići (talijanske trupe divizije »Mesina«) južno. Prebacivanje kamionima radi brzine . . . Namjera mi je da Bajove (Stanišić — prim. O. E.) po zauzimanju Drežnice privučem u rezervu u oblasti s. Goranci — s. Bogodol, odakle se mogu upotrebiti bilo prema Buljanu (prema 9. diviziji, za koju su četnici mislili da je pod komandom Vice Buljana — prim. O. E.) za udar sa sjevera, bilo ka sjeveru, formiranjem trupe kod Širokog Brijega i Vitine, otklonila bi se opasnost od Buljana za južnu Hercegovinu, a time bi mogao dovesti u rezervu kod Mostara 1.600 Hercegovaca (Čapljanska, Bjelopoljska i Stolačka grupa — prim. O. E.) koji su u raznim grupama u južnoj Hercegovini.«²¹

Izgledalo je da će se plan uništenja 9. divizije kombiniranim četničko-talijanskim jedinicama vrlo lako realizirati. Odgovarajući Ostojiću 3. marta i prihvaćajući (dajući mu zadatak) plan dještva, Draža mu je tom prilikom javio:

²⁰ ARHIV VOJNOISTORIJSKOG INSTITUTA (dalje: ARHIV VII), četnička arhiva (Ca), reg. br. I/I, k. 297, dep. 819—821, 880 i 882 knjiga poslatih depeša Vrhovne komande »Jugoslavenske vojske u otadžbini«.

²¹ ARHIV VII, Ca, red. br. 3/1, k. 293, depeša 1592.

»... Slažem se sa svim Vašim naređenjima za produžetak rada ... Grupe koje se spremaju u susret Bačoviću treba da budu što prije formirane«. ²²

Da bi se plan u potpunosti proveo, Ostojić je 1. marta naredio Dobrosavu Jevđeviću i delegatu VK majoru Borivoju Raduloviću (svome delegatu) da se kod talijanske komande divizije »Messina« založe za prihvatanje njegovog plana dještva. O tome je istog dana izvjestio Dražu Mihailovića. ²³

Međutim, i komanda talijanskog 6. armijskog korpusa, smatrajući da je prošla opasnost od napada partizanskih snaga na područje Mostara i rudnika boksita iz pravca sjevera, a bojeći se ofanzivnih dejstava 9. divizije na isto područje i produženje dejstva u južnu Hercegovinu, razradila je istovremeno svoj plan napada na jedinice 9. divizije. Prema tom planu napad je trebao otpočeti 5. marta, a za njegovo izvođenje, pored jedinica divizije »Messina«, predviđeni su i četnici pod komandom Bajke Stanišića i majora Andrije Veskovića. ²⁴

U toku realizacije izvođenja plana operacija protiv 9. NOU divizije po talijanskoj i četničkoj varijanti došlo je do međusobnog razmimoilaženja između četničkih i talijanskih komandanata, s jedne i među samim četničkim komandantima, s druge strane.

Ostajući uporno pri svom planu akcije, komanda talijanskog 6. armijskog korpusa pristupila je prikupljanju jedinica, formiranju kolone i rokiranju snaga južno i jugozapadno od Mostara. Izvještavajući o tome Ostojića, major Borivoje Radulović mu 3. marta javlja:

»Italijani su prihvatili našu osnovnu ideju sa ovim grupisanjem i pravcima: Konjička grupa, da produži dejstva na zapad, kako Ti zamišljaš. Joca (J. Pantić — srednja kolona — prim. O. E.) s 1. bataljonom (Italijana — prim. O. E.) i italijanskom artiljerijom dolinom Drežanke za sjedinjenje s Vojom (Vojislav Lukačević — prim. O. E.), kako Ti zamišljaš. Bačović da ostane na predviđenim položajima i da sačeka akciju naših trupa. Bajo Stanišić sa 3 bataljona i 2 talijanske baterije da preuzme akciju pravcem Široki Brijeg — Grude — Imotski, opkoljavajući lijevi bok Buljana (9. divizija — prim. O. E.); Vesković sa 2 bataljona (Italijana — prim. O. E.) i talijanskom artiljerijom pravcem: Metković — Vrgorac — Imotski, čisteći južnu stranu od mora i dejstvujući sa juga. Rezerva u dvije grupe: desno Trebinjska brigada, Široki Brijeg; lijevo, ostatak Trebinjske brigade u Ljubuški. Ako se ovo usvoji imamo uredno snabdijevanje hranom i municijom. ²⁵

²² ISTO, depeša 243.

²³ ARHIV VII, Ca, depeša 1951 i 1983.

²⁴ ZBORNİK, tom IV, knjiga 10, dok. 178; izvještaj talijanskog 6. armijskog korpusa.

²⁵ ARHIV VII, Ca, reg. br. 8/1, k. 280, dep. 286 i reg. br. 9/1, k. 280, dep. 306. (knjiga poslatih depeša istaknutog dijela Vrhovne komande JVUO).

Talijansku varijantu — plan napada podržao je, pored majora Radulovića i Dobrosava Jevđevića, i pukovnik Bajo Stanišić. Oni su to morali prihvatiti, jer su potpuno zavisili od talijanskih trupa u pogledu snabdijevanja naoružanjem pa čak i svog postojanja.

U takvoj situaciji, smatrajući da je otklonjena opasnost ponovnog pokušaja udara partizanskih snaga preko Neretve u Hercegovinu, a nemoćan da se realizira njegova varijanta plana akcije, Ostojić je nastojao da ucjenama privoli talijanske komandante na provođenje svoga plana i na efikasniji obračun s partizanskim snagama. O tome je 3. marta izvijestio Dražu Mihailovića, slijedeće:

»Čim je otklonjena opasnost od Mostara i Konjica, Žabari (izraz za Talijane — prim. O. E.) hoće oni da komanduju. Moj plan za uništenje Buljanove divizije, nisu usvojili. Poručio sam Jevđeviću i Raduloviću da našim trupama komandujem ja, a ne žabari. Tražim punu slobodu rada i unaprijed dva miliona metaka i hranu za sedam dana za 20.000 ljudi. Ako ne pristanu, ja smjesta povlačim trupe na lijevu obalu Hercegovine (Neretve — prim. O. E.) i pustiću da boljševici zakolju žabarske garnizone ... Bojim se da mi žabari ne pokvare sve planove za uništenje boljševika, a opet ne možemo bez njihove hrane i municije ..«²⁶

Dok su se tako pravile kombinacije za napad na 9. diviziju s istoka i jugoistoka, iz pravca zapada nadiralo je, kao posebna kolona, oko 2.700 hercegovačkih četnika. Te su jedinice, poslije tromjesečnih borbi protiv snaga NOP-a u Dalmaciji i Lici, krenule iz Knina 27. februara. Prebačene su vozom preko Splita do Sinja, odakle su produžile preko Trilja i Sestanovca da bi 3. marta stigle u Zagvozd. Krećući se tim pravcem te su četničke jedinice vodile borbu protiv 5. brigade 9. divizije kod Blata na Cetini, zbog čega je Brigada bila prinuđena na povlačenje.²⁷ Izbijanjem u Zagvozd, četnici su zastali da bi sačekali dejstva ostalih kolona na 3. i 4. brigadu 9. divizije.²⁸

Krajem februara i početkom marta Vrhovni štab je morao brzo pronaći najbolje rješenje da bi se Centralna bolnica i Glavna operativna grupa izvukle iz okruženja. Napad na Konjic nije uspio, kao ni protivnapad na Ivan Sedlo, pa je na prostoru između Gornjeg Vakufa i Prozora došlo do dramatičnih borbi za ranjenike koje su trajale punih sedam dana.

²⁶ ARHIV VII, Ca, reg. br. 9/1, k. 280, depeša 307, reg. br. 51/5, k. 133, reg. br. 3/1, k. 293, depeša 1986—88.

²⁷ ZBORNİK, tom IV, knjiga 10, dok. 18.

²⁸ Izvještavajući Dražu Mihailovića o pokretu bosansko-hercegovačkih četnika major Bačević mu je 3. marta javio: »4. III pravac našeg puta je Imotski, a potom Posušje — Široki Brijeg. Na ovom pravcu su jake partizanske snage (9. NOU divizija — prim. O. E.). Trebala bi hitno da krene jedna kolona, jaka, od Širokog Brijega nama u susret, u cilju tučenja partizana« (Ar. VII, br. 3/1 293).

U jeku tih borbi vrhovni komandant dao je 2. marta zadatak Štabu 9. divizije da ispita mogućnost prebacivanja ranjenika i bolesnika s područja Duvna u Dalmaciju, na prostor Biokova.²⁹

U to vrijeme, kad su Nijemci prodrli u Livno napredujući k Imotskom, to je bilo neizvodljivo. O toj nemogućnosti izviješten je vrhovni komandant. Talijani, četnici i ustaše već su napadali 9. diviziju na cijelom frontu. Istovremeno 369. legionarska njemačka divizija izbila je u Glamoč, a njene prethodnice stigle su u Livno, gdje su se spojile sa SS divizijom »Prinz Eugen«, koja je iz pravca Bosanskog Grahova izbila na tu prostoriju. Pa i poreci navedenoga i drugih teškoća koje su zahvatile područje na kojem se nalazila i dještovala 9. divizija, njen Štab je u dogovoru s Oblasnim komitetom uspio prebaciti na Biokovo dio Oblasnog NOO-a za Dalmaciju, nekoliko političkih rukovodilaca, dio zbjega i nešto lakših ranjenika.

Trećeg marta spomenuta kolona od 2.700 četnika pristiglih s Dinare i iz Kninske krajine, pod komandom zloglasnog majora Petra Bačovića, napala je iz pravca Trilja i Blata na Cetini položaje 5. brigade. Poslije žestoke borbe četnici su je odbacili prema Aržanu. U sukobu s 3. bataljonom, koji se nalazio na položaju Zeževice i Lovreća, četnici su odsjekli 1. četu te su je, s komandirovom Milom Skračićem i komesarom Mirom Vidučićem, odbacili prema Biokovu (nije se više vraćala u sastav Bataljona). Time je ostalo otkriveno lijevo krilo i bok 5. brigade, što su četnici iskoristili i nesmetano produžili pokret prema Zagvozd. Pri upadu u sela Zeževicu, Grabovac i Zagvozd, četnici su ih opljačkali, zapalili školu, kuću župnika i još petnaestak kuća, ubili petnaestak ljudi i u bunarima zagadili vodu.

Daljnji razvoj ofanzive i neprijateljskih djestava, koja su zahvatila i veće dijelove Dalmacije, dovodilo je 9. diviziju u sve težu situaciju. U tom cilju, a u vezi odluke Vrhovnog štaba da se poduzme protivofanziva općim pravcem Rama — Jablanica — Boračko Jezero — Ulog — Foča i razbiju četnici u Hercegovini, s tim što će se Neretva forsirati kod Jablanice, 4. marta naređeno je 9. dalmatinskoj diviziji da ubrza iz Dalmacije povlačenje prema Duvnu i Šćitu, pomažući evakuaciju ranjenika iz Duvanjskog polja. U tom naređenju kaže se slijedeće:

»Ubrzajte vaš pokret u našem pravcu: Duvno — Ljubuša planina — Šćit. Iz Duvna hitno sklonite ranjenike na Ljubuš planinu.«³⁰

Na osnovi toga naređenja Štab 9. divizije, odmah je naredio svojim brigadama da se povuku na slijedeći način:

a) 5. brigada, preko Studenaca, Zavelima i Vira, prema Posušju, u koje je izbila pred noć 4. marta, dobivši zadatak da odmah produži pokret prema Duvnu i zatvori pravac od Livna i Šujice, onemogućavajući Nijemcima prodor prema Ljubuša planini i Duvanjskom polju.

²⁹ ZBORNIK, tom II, knjiga 8, dok. 109- Arhiv CK KPJ 46/16.

³⁰ ZBORNIK, tom II, knjiga 8, dok. 124.

skom polju, gdje su se prikupljali naši ranjenici i bolesnici. U toku noći brigada je posjela položaje uz komunikaciju Duvno — Livno — Šujica — Mokronoge, te Vran planinu i Zlopolje. Na tom području prihvatila je nešto ranjenika i bolesnika iz Centralne bolnice, koja je dan ranije odstupila prema Šćitu, te ih priključila divizijskoj bolnici. Tu se prikupilo preko 600 ranjenika i bolesnika i izvjestan broj izbjeglica — žena i djece.

Zbjeg je 9. diviziji stvorio nove teškoće. Morala se neposredno angažirati oko njegovog obezbjeđenja i ishrane.

U toku 6. marta, dijelovi 369. legionarske divizije napali su dijelove Brigade koji su se nalazili kod Mokronoga te poslije duže borbe odbacili ih prema Ljubuši, nanoseći im gubitke od 10—12 poginulih, nekoliko ranjenih i oko 14 nestalih boraca. Ti borci nisu pali u ruke neprijatelju, već su uspjeli da se po grupicama probiju u pravcu Dalmacije. Neprijatelj je također u toku dana bombardirao Duvno;

b) 4. brigada se iz rejonu Vrgorca noću 3/4. marta povukla preko sela Podbablja i, u svojstvu divizijske zaštitnice, posjela položaje neposredno iznad Imotskog, da zadrži četnike i dobije u vremenu. Izmoreni prethodnim borbama oko Ljubuškog i Vrgorca te stalnim pokretima, bataljoni nisu poduzeli sve potrebne mjere da se obezbijede od četnika, zbog čega su bili iznenađeni i potisnuti s položaja. Četnici su 5. marta ujutro zauzeli Imotski. Imali su zadatak da zauzmu i Posušje, a zatim produže u pravcu Širokog Brijega. Međutim, 4. dalmatinska brigada im je onemogućila zauzimanje Posušja, pa su četnici produžili usiljenim maršem jugoistočno od Posušja, produžujući prema Širokom Brijegu.

Četvrta brigada, tj. njen 3. i 4. bataljon, povukli su se s prostora Tihaljina — Drinovci — Peć — Mlini, te preko Imotskog polja, Gorice i Posušja izbili na položaje između Gornjih Vinjana i Posušja, sukobivši se s četnicima. Talijanska avijacija podržavala je četnike te bombardirala Posušje u kome se nalazio Štab divizije te 4. i 5. brigada. Ljudskih žrtava nije bilo;

c) 3. brigada trebala se prebaciti i prikupiti u rejonu sela Rakitno, gdje će dobiti zadatak za daljnja dejstva. U momentu dobivanja naređenja za povlačenje i pripremanje Brigade za pokret, neprijateljska avijacija izvršila je žestoko bombardiranje brigadnog položaja. Jedna bomba pala je u sam Štab brigade, gdje su ranjeni neki članovi Štaba i Politodjela.

Osjetivši povlačenje 4. brigade, neprijatelj je izvršio jak pritisak na 3. brigadu, posebno na njen 1. i 3. bataljon. Otpočelo je povlačenje i onih dijelova koji su se nalazili na pravcu prema Širokom Brijegu.

Tako su se jedinice 9. NOU divizije, izložene napadu četnika pod komandom Petra Baćovića iz pozadine i jakim četničko-talijan-

skim snagama s istoka i jugoistoka, povukle u toku noći 4/5. marta na nove položaje — u sektor Rakitnoga.³¹ Tim je propala cjelokupna akcija oko angažiranja dosta jakih talijansko-četničkih snaga protiv 9. NOU divizije. Bačović je 5. marta o tome izvijestio Dražu Mihailovića:

»Buljan (9. divizija) se povukao u pravcu Rakitno i dalje ka Prozoru. Na prostoriji: Sinj — Zagvozd — Imotski — Posušje — Kočerin, nema više partizanskih snaga. Najavljena akcija Baja (Stanišića — prim. O. E.), Veskovića i tetkića zakasnila i sada svaka njihova akcija u ovom pravcu beskorisna je, jer je prostor prazan.«³²

Povlačenjem jedinica 9. divizije u sektor Rakitna nastala je potreba o pregrupiranju talijansko-četničkih snaga južno i jugozapadno od Mostara za udar u pravcu sjevera, radi odbacivanja partizanskih snaga od granice Hercegovine i gonjenja kroz Bosnu. Osnovu toga plana dao je 5. marta Draža Mihailović, kada je naredio majoru Ostojiću da razmisli o takvom planu. On mu je tada javio slijedeće:

»Poslije izvlačenja Ištvana (Petar Bačović — prim. O. E.) i tučenja Buljana (9. NOU divizija — prim. O. E.), trebalo bi da produžimo ka Livnu, da prethodno prostudiramo situaciju, naročito u pogledu Nijemaca. Za ovaj cilj formirali bi leteće korpuse i pokrenuli po mogućnosti Dinarce (četnici vojvode Momčila Đujića — prim. O. E.). Komuniste najbolje odbaciti u sjevernu Bosnu, gdje će ih dočekati drugi naši odredi, a umanjiti na taj način njihov broj prema Livnu.«³³

Prema navedenom planu trebalo je privući i orijentirati talijansko-četničke snage na grupaciju NOVJ u sektoru Jablanica — Prozor — G. Vakuf. Procjenjujući da su partizanske snage na tom prostoru u »bezizlaznoj situaciji«, s obzirom na to da su okružene sa svih strana neprijateljem, s istoka četnicima, talijanskim trupama i njemačkom borbenom grupom »Anaker«, s juga četničko-talijanskim snagama i sa sjevera i sjeverozapada njemačkim jedinicama. Major Ostojić je dalje procijenio da će partizanske snage pribjeći jedinom rješenju, proboju između Prenja i Bjelašice planine. Zato je izdao naređenje da se produži dejstvo i razbiju partizanske snage na tom prostoru. O tome je 5. marta izvijestio Dražu Mihailovića:

»Obzirom na novu situaciju naredio sam: Voji (Vojislav Lukačević, konjička grupa — prim. O. E.) da zatvori odsjek Bitovnja — Ostrožac — Jablanicu. Pantiću (Ivanu, srednja kolona — prim. O. E.) da svom snagom udari boljševike u bok i pomogne Voji u sprečavanju prodora ka Konjicu. Gojniću da u toku noći stigne u Rakitno, a sutra zorom da poduzme nadiranje između Vran pl. i Cvrstice, ka izvornom dijelu Doljanke i svom snagom udari boljševike u bok i pozadinu ... Borivoju Raduloviću da svu rezervu iz Mostara

³¹ ZBORNİK, tom IV, knjiga 11, dok. 18.

³² ARHIV VII, Ca, reg. br. 3/1, k. 239, dep. 2049—2050.

³³ ARHIV VII, Ca, reg. br. 1/1, k. 297, dep. 987—88.

uputi u toku noći, ako može kamionima u pravcu Drežnica — Jablanica za pojačanje Voji i Pantiću. Baćoviću da ostane i noćas u Kočerinu. Vesković da u toku noći preduzme pokret i sutra do podne izbije u Grude ili da se u toku noći prebaci u Mostar. Baćovića sutra prebaciti u Rakitno sa zadatkom da zatvori sve pravce od Vran pl. do Posušja . . . Grupe iz južne Hercegovine privući ću kod Mostara».³⁴

Međutim, talijanska komanda 6. korpusa nije imala mogućnosti da tako brzo pregrupira snage, koje je dva dana ranije uputila u operacije protiv 9. NOU divizije. Olakšanjem situacije smatrali su to što su partizanske snage odbačene s područja boksita u dolini Mostara, čime je smanjena mogućnost intervencije njemačkih trupa u tom pravcu. Ostatak njihovog garnizona u Konjicu bio je zaštićen njemačkom borbenom grupom »Anaker« i četnicima iz sastava Konjičke grupe. Osim toga nije im se žurilo s prebacivanjem crnogorskih četnika (Stanišića i Veskovića), jer bi se oni, deistvujući po planu Ostojića, približili njemačkoj okupacionoj zoni i došli u dodir s njemačkim trupama.

U takvoj situaciji daljnji opstanak 9. dalmatinske NOU divizije na dotadašnjem području bio je nemoguć. Divizija nije bila u stanju da izvrši smještaj ranjenika na Kamešnicu, Dinaru i Biokovo, kao što joj je bilo naređeno, već ih je vratila prema Rakitnu, Duvnu i Prozoru u kom pravcu je i sama odstupala.

O tom povlačenju 9. divizije njen komandant Vicko Krstulović piše:

»Zbog ofanzivnih dejstava talijansko-četničkih snaga na širokom frontu odbrane divizije, kao i zbog prodora 7. SS divizije prema Livnu, po naređenju Vrhovnog komandanta, 9. divizija je napustila sektor Imotskog, prebacila se preko Rakitnog i došla istočno od Duvna, gdje je obezbeđivala dio Centralne bolnice. Zatim je krenula dalje, do planine Plaše, gdje je od juga i zapada osiguravala operacije glavnih snaga u dolini Rame i Neretve».³⁵

³⁴ ARHIV, Ca, reg. br. 3/1, k. 293, dep. 2043—44.

³⁵ ZBORNIK »NERETVA«, tom I, knjiga 1, str. 278, VIZ, Bgd 1965.

SUDBINA DIVIZIJSKE BOLNICE I NJENIH RANJENIKA U ZLOPOLJU 6/7. MARTA 1943. GOD.

Pored teškoća s kojima se Stab 9. divizije nosio tih dana u borbi protiv Talijana, Nijemaca, četnika i ustaša oko Širokog Brijega, Imotskog i Duvna, posebnu mu je brigu zadavala divizijska bolnica, prepuna bolesnika i ranjenika, a kojoj su bili priključeni i neki dijelovi Centralne bolnice.

Sef saniteta Vrhovnog štaba dr Gojko Nikoliš, izvještavajući Vrhovnog komandanta, o problemima u Centralnoj bolnici i njenom evakuisanju od Duvna i Mandina Sela, prema Jablanici, o bolnici 9. dalmatinske divizije, pisao je, da su je ustaške bande napale na visoravni Zlopolja između planina Ljubuša i Vrana, i da joj se priključila oveća grupa od preko 600 ranjenika i bolesnika, većinom iz borbi za Posušje i Imotski, kao i onih grupica zaostalih od glavne kolone. Čitava ta grupa, zajedno sa više stotina ljudi, žena i djece u zbjegu, hitalo je ispred Njemaca iz Duvanjskog polja prema Ljubuši i Zlopolju. Za vrijeme toga pokreta, zbog snažne mećave, smrзло se i umrlo 18 ranjenika . . .^{35a} Za organizovanje evakuacije ljudstva, štab 9. divizije odredio je svoga referenta Saniteta dr Vladislava Beljakova i političkog komesara divizijske bolnice Paška Mijana. Oni su preduzeli evakuaciju oko 850 ranjenika i bolesnika iz divizijske bolnice, zajedno sa onima koji su izostali od Centralne bolnice. Od toga je bilo oko 200 teških, koje se moralo nositi na nosilima.

O nevoljama divizijske bolnice i uvjetima u kojima je 9. divizija izvršavala zadatke Vita Cvetković pored ostalog, piše:

»Dr Beljakov i Paško Mijan organizovali su evakuaciju oko 1000 ranjenika i bolesnika koji su se okupili u Zlopolju . . . Sa bolnicom su bili dječii dom iz Livna i Duvna, glumačka grupa, žene i djeca . . . Pored stotinu novopridošlih boraca koji su bili dodjeljeni za nošenje ranjenika pozvani su i drugi, zdraviji, da se prijave dobrovoljno kao nosači . . . Tako je u roku od 2 sata krenula čitava bolnica, osim 40 ranjenika za koje nije bilo nosilaca sa kojima je ostao i izvjestan broj bolničkog osoblja. Za nošenje ovih preostalih ranjenika štab 9. divizije poslao je čitav jedan bataljon 4. dalmatinske brigade.

Dok su se borci odmarali i čekali na ranjenike da završe s ručkom iz Štaba divizije stigao je kurir sa narednjem da se evakuacija obustavi, ranjenici vrata u Zlopolje, a borci ubrzanim maršem vrata u sastav svoje brigade. Nastala je pometnja. Ranjenici su bili rastureni na sve strane — u selu, po putu. Kako je koja gruda čula narednje, tumačila ga je na svoj način pa je ostavljala ranjenike gdje se

^{35a} ZBORNIK »Neretva«, tom I, knjiga 1, strana 351. (Vojnoizdavački zavod — Beograd 1965. godine).

zatekla . . . Dr Beljakov i Mijan pojurili su sa nekim bolničarkama i rukovodiocima niz put da prikupe ostavljene ranjenike. Dok su oni lutali, nad selom se pojavio njemački avion. Odjeknula je eksplozija bombi i kлокotanje mitraljeza. Ono što ih je najviše zbunilo bilo je štekatanje njemačkih »šaraca« u selu. Takvo oružje niko u bolnici nije imao. Dok su se oni zagledali u čudu i dogovarali šta da preduzmu — da li da kreću u Zlopolje ili da se sklanjaju — iz bolnice je stigao jedan bolničar vičući: »Nemci, Nemci u selu«. Ispričao im je kako su, primetivši Nemce, svi koji su mogli pobjegli iz bolnice, ostavivši nepokretne ranjenike i bolesnike. Mijan je prikupio pojedince koji su imali puške i krenuo prema selu, dok je dr Beljakov s bolničkim osobljem sklanjao teže ranjenike u obližnju šumicu. U to je stigao jedan bataljon partizana i uputio se prema selu. (To je bio 3. bataljon 5. dalmatinske brigade, pod komandom autora, Vladete Selića, Save Perkovića i Mile Živkovića — prim. O. E.). Nemci i ustaše, ne stigavši da naprave pustoš, povukli su se bez otpora. U prvom naletu ubili su 9 teških ranjenika, desetog su izmrcvarili i lekar ga je zatekao u samrtničkom ropcu; 6 ranjenika su ponovo izranjavali a zarobili su 40 žena i dece iz zbeга, inžinjera Ključevskog, dr Petreka i dr Krstića, neke bolničarke koje su se zatele pored ranjenika i oko desetinu novodošlih partizana; 36 teških ranjenika uspelo je da se sakrije, a Nemci u žurbi nisu ih pronašli.

Posle ovog napada ponovo je organizovano prenošenje ranjenika. U prvom pokretu poneto je oko 40, a ostalih 14 smješteno je u jednu kuću kraj sela. Pored njih su ostavljene samo dvije bolničarke jer je bilo predviđeno da se nosioci iz prve grupe, pošto prenesu svoje ranjenike do prvog odmorišta udaljenog 3—4 km, vrate po ove preostale. Ali u povratku, nedaleko od naselja, naišli su na ranjenu bolničarku koju su ostavili u naselju kod ranjenika. Ispričala im je kako su ubrzo posle njihovog odlaska upale ustaše u zaselak. Kasno su ih primijetili. Videvši ih ranjenici su naredili drugaricama da se spavaju. Međutim, jedna od njih, mlada Crnogorka (iz Centralne bolnice — prim. O. E.), odgovorila im je da će radije poginuti sa svojim drugovima nego ih ostaviti. Kad su to čuli, ranjenici su nekako nagovorili drugu bolničarku da beži. No kako je ona posle dužeg kolebanja krenula u poslednjem trenutku, ustaše su je primetile i pripucale. Lakše je ranjena, trčala je dok nije pala usled izliva krvi. Partizani su u zaseoku pronašli svu četrnaestoricu ranjenika zajedno sa mladom bolničarkom Crnogorkom ubijeni i zvjerski iskasapijeni noževima.

Posle ovog je nastavljena evakuacija ranjenika i bolesnika 9. dalmatinske divizije za Jablаницu i preko Neretve do Krstača gdje su priključeni Centralnoj bolnici.^{35b}

^{35b} ZBORNIK »Neretva«, tom III, knjiga 3, str. 492—96.

BORBENA DEJSTVA DIVIZIJE NA NERETLJANSKOM MOSTOBRANU OD 6. DO 14. MARTA 1943. GOD.

Šestog marta 9. divizija je od vrhovnog komandanta dobila zadatak da brani i održi mostobran u trouglu planina Čvrstnica — izvorni dio Doljanke i tako obezbijedi desni bok i pozadinu naših glavnih snaga, omogućavajući im nesmetan prelazak preko Neretve i evakuaciju ranjenika i bolesnika Centralne bolnice.

Evo što se u tom naređenju kaže:

»Krećite sa vašim snagama dolinom i kosama riječice Doljanke u pravcu Jablanice, sa vašim desnim krilom Div — Grabovica, pravac Karaula na Neretvi. Pazite na vaš desni bok od četnika. U toku 6. marta, vaša prethodnica mora biti kod Jablanice.«³⁶

U tom cilju 4. brigada, pošto se u sumrak 4. marta prikupila i predahnula u sjeveroistočnom dijelu Posušja, dobila je naređenje da pokret produži u pravcu: Posušje — Blidinje jezero — Dugo polje i selo Doljane, gdje će dobiti konkretni zadatak.

Peta brigada 6/7. marta, vršeći neposredno obezbjeđenje ranjenika s područja Duvna, povlačila se preko Vran planine k selu Sovićima sa zadatkom da u rejonu Malih Vrata sa zapada zatvori ulazak u dolinu rijeke Doljanke.

Treća brigada uspjela se odvojiti od neprijatelja te preko sela Bašić i Vujkova izbiti u Rakitno. Poslije kraćeg odmora dobila je zadatak da kao desna pobočnica Divizije produži pokret kozjom stazom koja vodi iz Rakitna preko planine Čvrstnice pravcem Donje Pločno (k. 2228) — Crna Glava (k. 1809) — Trinača (k. 2045), i što prije izbije na položaje Branisovac — Plasa-Greben (k. 1316) — Gumenac (1259), te na toj liniji organizira obranu, ne dozvoli neprijatelju prodor iz Drežnice k Jablanici i preko planine Plaše u dolinu Doljanke i tako obezbijedi evakuaciju ranjenika na lijevu obalu rijeke Neretve.

Potiskivanjem 9. divizije s navedenih položaja Talijani su težili da što dalje na sjever odbace njene jedinice, te što duže i što čvršće zadrže u svojoj vlasti mostarske boksitne rudnike i sam grad Mostar.

Dakle, odmah nakon formiranja, ali bez svih elemenata koji bi je u potpunosti činili snažnom i udarnom, 9. divizija je na teško prohodnom zemljištu uvedena u borbu protiv jakog neprijatelja, koji se solidno utvrdio u svojim uporištima. Bez artiljerijske podrške i dovoljno teškog naoružanja, u toku dvadesetodnevnih borbi ona nije bila u mogućnosti da ispolji veća ofanzivna dejstva. Međutim, iako

³⁶ ZBORNIK II, knjiga 8, dok. 137.

je oskudijevala u svemu, 9. divizija je ipak mnogo učinila. Prodrla je do neprijateljskih jako utvrđenih garnizona: na zapadu do Trilja i Zadvarja, a na jugu do pred Ljubuški, Vrgorac, Široki Brijeg i na domak samog Metkovića. Za sebe je vezala veći broj neprijateljskih jedinica koje bi u protivnome bile upotrijebljene na sjeveru prema Rami i Jabianici, čime bi poremetile planove Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba.

Zbog pritiska 9. divizije na Široki Brijeg, Ljubuški i Vrgorac, kao što se vidi iz već izloženoga, komandant talijanskog 6. korpusa stavio je pod svoju komandu oko 3.000 ustaša i domobrana i uključio ih u obranu Mostara i Metkovića. Njih je rasporedio na liniji Široki Brijeg — Ljubuški — Vrgorac, ispred svojih snaga, kao prvu zavjesu prema jedinicama 9. divizije. On je bio ubijeđen da će naše snage s prostorije Imotskoga prodirati k Mostaru i ušću Neretve. Stoga, dok mu divizija »Murde« trpi teške udarce od naših jedinica kod Prozora i u srednjem toku Neretve, ne intervenira s divizijom »Messina« koja je bila na području Metkovića i oko Ploča i Gabele. Da bi otklonio neposrednu opasnost koja je prijetila Mostaru i Metkoviću, komandant 6. armijskog korpusa s težišne točke fronta na Neretvi skida preko 2.000 četnika (Zetski odred i Nikšićku brigadu) i svoju grupu »Scotti« te ih 4. marta uvodi u napad na 9. diviziju, na pravcu Mostar — Široki Brijeg — Imotski.

Evo što se o poduzimanju toga napada kaže u izvještaju komandanta 6. armijskog korpusa, od 6. marta 1943, dostavljenog komandantu 2. talijanske okupacione armije:

»Utvrđeno je da su dalmatinske brigade napustile front divizije »Messina« i uputile se prema sjeveroistoku; naređena je nova operacija, sa ciljem da se dostignu i potuku partizanske formacije. Operacijom komanduje general Amato, zamjenik komandanta divizije »Messina«, pod mojom neposrednom komandom.

Kolona »Scotti« dejstvuje od Izbičina, sastavljena od 2 nacionalna bataljona i baterijom 75/13 i druga kolona, od 2.000 Crnogoraca iz Bašića, sa zadatkom da čisti zonu Sutina — Rakitno i da se spoje između Jelice i G. Potklečani.

Zatim će kolona upraviti iak izviđački prepad prema gornjoj i srednjoj dolini Doljanke, s tim da uvijek imaju mogućnost da dejstvuu prema situaciji.

Na raspoloženu generalu Amato ostaju, kao što je poznato, četnici majora Baćovića i 49. bataljon crnih košulja, koji je u Širokom Brijegu.«³⁷

Ovdje treba istaći da su svi zahtjevi četničkog maiora Ostojića, u izvršenju plana hitnog pregrupiranja snaga za odlučno tučenje i uništenje »boljševičkih glavnih snaga« koje je on provodio preko

³⁷ ZBORNIK, tom IV, knjiga 11, dok. 196.

Dobrosava Jevđevića i ostalih svojih komandanata, ostali u toku 6. marta bez rezultata, jer su, kako smo već vidjeli, četničkim jedinicama komandirali talijanski komandanti.

Evo što o tome Dobrosav Jevđević 6. marta 1943. izvještava majora Zahariju Ostojića:

»Ponavljam da Talijani insistiraju da imaju svoju riječ u operacijama, da su juče Pantiću uskratili hranu, municiju i artiljeriju, jer nije koordinirao sa njihovim bataljonima, da Lukačevića hranimo samo pomoću aviona, da sam Talijane dobio za naš stav protiv Nijemaca (da ne prelaze Neretvu — prim. O. E.), da su nam na raspoloženju njihovi telefoni, topovi, kamioni, da vojska, ako ne dobije jedan dan hranu, ne zna hoće li ostati u stroju, do onog časa kada vojska nema municije, neće da se makne, pa da je nemoguće ignorirati ih definitivno ..«^M

Tako se desilo da su se u toku 6. marta, uoči forsiranja rijeke Neretve od strane jedinica 2. dalmatinske brigade 2. proleterske divizije, sve četničke jedinice nalazile na ranije opisanim položajima: Konjička grupa i njemačka borbena grupa »Anaker« u obrani; srednja kolona u napadu na liniju Gumenac — Plasa Glavica — Ostrovača — V. Sljeme: Andrija Vesković sa svojom brigadom kod Vrgorca; Zetski četnički odred s talijanskim trupama na liniji selo Liskovac — selo Crna Lokva — Kidačke njive — Kušanovac — selo Bašići. Jedinice pod komandom Petra Baćovića nalazile su se u rejonu Široki Brijeg.³⁹

Takva orijentacija četničko-talijanskih snaga za dejstvo protiv 9. NOU divizije razvukla je četničke snage na širokom frontu, pa su oko 6.000 četnika i talijanska borbena grupa »Scotti«, usmjeravajući dejstva na prostoriju Imotski — Posušje — Široki Brijeg, odvučeni na sporedni pravac dejstva. Takva operacijska zamisao četničke Vrhovne komande i komande talijanskog 6. armijskog korpusa olakšat će dejstva 2. dalmatinske brigade koja je, poslije izvlačenja 2. proleterske brigade i njenog upućivanja u sastav snaga za protivudar ka Gornjem Vakufu, također branila široki front na desnoj obali Neretve, s težištem u širem rejonu Jablanice. Ispred tako nadmoćnijih neprijateljskih napada jedinice Divizije su se povukle u predio Kočerina.

Izvršavajući naređenje Vrhovnog štaba.⁴⁰ jedinice 9. divizije za dva dana izbile su na liniju Zlopolje — Vran planina — Blidinje jezero — južne padine planine Cvrstnice. Na tom pravcu vodile su

³⁸ ARHIV VII, Ca, reg. br. 9/1. k. 280, dep. 329.

³⁹ O rasporedu četničkih jedinica major Ostojić Zaharije ie 6. marta izvjestio Dražu Mihailovića: »Gojnić će sutra biti prevezen u Mostar. Baćović nije izvršio dobiveno naređenje, već je sam, došao u Mostar, a trupe doveo u Široki Brijeg i traži da ih pusti kućama pošto su zamorni. Pantić izvršio naređenje i došao na liniju ..« (Arhivi VII, Ca, reg. br. 3/1, k. 293, depeša 2089).

⁴⁰ ZBORNİK, tom II, knjiga 8. dok. 124.

borbu protiv četničkih snaga koje su na desnoj obali Neretve napadale dijelove 2. dalmatinske brigade. Kao što je rečeno, 6. marta je Štabu 9. divizije naređeno da svojim snagama krene dolinom rijeke Doljanke pravcem Diva — Grabovica — Karaula na Neretvi, obezbjeđujući desni bok od napada četničkih jedinica, što je praktički značilo da Divizija vrši ulogu desne pobočnice Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba.⁴¹

O tome Jovan Vukotić piše:

»Deveta dalmatinska divizija imala je značaj za operativnu grupu divizija u cjelini, a za 2. proletersku posebno. Ona je, komplikovanjem situacije u dolini Rame i u laktu Neretve, dobila još veći značaj za zatvaranje pravca koji iz donjeg toka Neretve izvodi prema Konjicu. Ovi su razlozi nalagali šire ispomaganje 9. dalmatinske divizije.«⁴²

Da bi odgovorila dobivenom zadatku, tj. zatvorila dolinu rijeke Doljanke kojom su se kretali ranjenici, obezbijedila naše jedinice u Jablanici i omogućila im nesmetan prijelaz preko Neretve, Štab Divizije izvršio je 7. marta raspored svojih jedinica, ovako:

a) Štab divizije s prištapskim dijelovima smješten je u rejonu sela Mahale, gdje je, pored rukovođenja borbom, bio angažiran organizacijom evakuisanja ranjenika iz Zlonolja i Ljubiša planine u pravcu Neretve;

b) 4. brigada, koja je od Blidinjeg jezera i Rudopolia, u sumrak 6. marta, izbila i predahnula u Doljanima, dobila je zadatak da produži pokret dolinom Doljanke, od sela Zlate i Jelačića izbiie na Plaše planmu, te prije izbijanja četnika na taj pravac posiedne dominantne vrhove Branisovca. Plaše Greben (k. 1483) i zaselak Aleksin Han u dolini Neretve i tako obezbijedi glavninu Operativne grupe s pravca Mostara.

Dva bataljona (2. i 4.) 8. marta produžili su pokret dolinom Neretve prema Karauli i Šilovači, a 3. bataljon, pod komandom istaknutog i odlučnog komandanta Petra Bogunovića (poginuo u V ofanzivi), produžio je pokret na Plaše planinu. Prilikom pokreta niz Neretvu glavnina kolone južno od željezničke stanice Prenj, u reionu Izlazak, sukobila se s dijelovima četničke Kombinovane brigade, te nakon borbe protjerala je prema Karauli i G. Grabovici, a potom se glavnina bataljona rokirala desno od Neretve, k zapadu, posiednuvši položaje Šilovače i k. 826. Treći bataljon uz velika naprezanja uspio je da se uz zaleđene planinske strmine popne na Plaše — Greben. Tu se sudario s Kombinovanom četničkom brigadom, jačine 1.750 četnika, pod komandom kapetana Miloša Kureša, te nakon oštre borbe uspio je potisnuti četnike i odbaciti ih prema V. Sljemenu,

⁴¹ ISTO, dok. 137.

⁴² J. Vukotić, navedeno djelo.

Crnom Vrh i Goloj Glavi i Div Grabovici.⁴³ Ti iznenadni napadi 4. brigade i odbacivanje četnika na nove položaje primorali su majora Petra Baćovića da angažira novih 1.750 četnika iz Nevesinjskog korpusa, koje je prebacio iz Širokog Brijega, i uputi ih da pojačaju odbranu Kombinovane brigade.⁴⁴

S postignutim uspjehom naši su se bataljoni zadovoljili. Zaustavili su se na osvojenim pozicijama, smatrajući da je time glavna opasnost otklonjena. Međutim, ona je tek nastupila.

Sutradan, tj. 9. marta, Štab Brigade je naredio bataljonima da ovladaju Div Grabovicom i k. 629. Međutim, u ovo vrijeme borbena sposobnost jedinica bila je znatno umanjena. Naviknuti na blagu primorsku klimu borci nisu mogli da se odmah priviknu na surove i strašne uslove vrletnih hercegovačkih planina, da žive i vode borbu po mrazu i snijegu. Polovina, a možda i veći procenat boračkog sastava svih borbenih jedinica nalazila se već tada u brigadnoj komori i bolnici u Jablanici. U takvoj situaciji štab brigade nije mogao da računa sa bataljonima kao taktičkim jedinicama, pa je bio prisiljen da odabere najizdržljivije borce iz dva bataljona i formira posebne grupe za izvršenje težih zadataka. Komandant i zamjenik političkog komesara brigade pošli su ponovo sa 80 boraca iz 1. i 3. bataljona na Plasa-planinu. No, u međuvremenu, četnici su već izbili na Plasa-greben. Pokušaj da ih odbacimo sa tih položaja nije uspio i pored velike upornosti i hrabrosti koje je ispoljio ovaj odred brigade.

Pošto su na ovaj pravac upućeni bataljoni 3. dalmatinske, 4. brigada dobila je zadatak da zatvara samo pravac i širi rejon uz desnu obalu Neretve. I dok se tako odvijala za 4. brigadu nepovoljna situacija na Plasa-planini, 2. i 4. bataljon 4. brigade povukli su se sa položaja Šilovače. Opet je formiran kombinovani odred od 80 izabranih boraca iz ovih bataljona, koji je pokušao da povрати izgubljene položaje na Šilovači, ali se nije u tom uspjelo. Svi pokušaji 4. brigade da ih povрати ostali su bez uspjeha;⁴⁵

c) 3. brigada, izbivši iz Rakitna u rejon D. Bare, dobila je zadatak da preko planine Čvrstnice, kozjom stazom preko Pločna (tt. 2.228), Malog Vilineca (k. 1839) i Trinače (tt. 2045), izbije na vrh Plasa planine, zaposjedne dominantne položaje Branisovac (k. 1721) — Plaše — Greben (tt. 1483) — Gumenac (k. 1259), i da s tih položaja spriječi prodor neprijatelju iz pravca Drežnice k Jablanici i dolini rijeke Doljanke, i tako obezbijedi evakuaciju ranjenika na lijevu obalu Neretve.

⁴³ ZBORNIK, tom IV, knjiga 12, dok. 4.

¹⁴⁴ ZBORNIK, tom IV, knjiga 11, dok. 60. — Major Petar Baćović (Ištvan) je izvijestio Dražu Mihailovića i pored ostalog mu javlja: »... Lijeva Pantićeva potkolona, pod pritiskom jačih partizanskih snaga, potisnuta je i povukla se na liniju Crni Vrh — Gola Glava« (Arhiv VII, Ca reg broj 3/1, k. 293. depeša 2180).

¹⁴⁵ ZBORNIK Neretva, knjiga II, str. 470—471.

Usljed velikog snijega, poledice i niske temperature, naročito noću, pokret Brigade preko Čvrstnice nije se mogao izvesti. Zbog toga je Štab Brigade samoinicijativno promijenio pravac pokreta te Brigadu poveo zaobilaznim pravcem Rakitno — Blidinje jezero — Dugo polje — Doljane — Zlate, odakle je zamislio skrenuti desno na Plasa planinu. I dobro je što je to uradio. Iako je taj put duži, bio je izvodljiv i Brigada je sačuvana od nepotrebnih žrtava. Međutim, Štab Brigade nije zanemario ni pravac koji mu je ranije određen za pokret, već je njime uputio jedan bataljon za slučaj da neprijatelj izbije na navedene položaje, da ga napadne i omogući Brigadi da sa suprotnog pravca od sela Zlate, izbije na vrh Plasa. No, i pored upornosti političkog komesara brigade Mira Višića i zamjenika komandanta brigade Stanka Parmača, koji su se nalazili s tim bataljonom, nije bilo moguće izbiti na određeni položaj. U pokretu do Pločna popadali su bataljonski konji, a borci su se počeli smrzavati, hladnoća i mraz činili su svoje i naprijed se nije moglo ići. U nemogućnosti da se pokret nastavi, bataljon je bio primoran da se vrati prema G. Barama i krene za Brigadom, pri čemu je izgubio dva dana.⁴⁶ Pri povratku sa Čvrstnice, 8. marta, u rejonu Poljane i Blidinjeg jezera, bataljon se sukobio s četničkom kolonom koja je od Rakitna nastupala za 9. divizijom. Pod zaštitom noći bataljon se uz borbu izvukao, te preko Dugog polja produžio pokret prema Malim Vratima, gdje je stigao do dijelova 5. dalmatinske brigade, koji su ga prihvatili i uputili u sastav njegove jedinice.

Pošto se u rejonu sela Kosna Luka i Zlate odmorila, 3. brigada je 8. marta dobila zadatak da iz tih rejona izvrši pokret te sjevernim padinama planine Plaše izbije na položaj Ostrovača (k. 1865) — Branisovac — Plaše — Greben — Zagon (k. 1421). Treći bataljon 4. dalmatinske brigade, koji je držao te visove, rokirao se jugozapadno na položaj 1. bataljona, koji se s 4. bataljonom povukao u Jablanicu. Povlačenje je uslijedilo zbog nepoznavanja situacije u dolini Rame i Prozora. Osim toga, od članova Štaba brigade nitko se nije nalazio na položajima kod 4. bataljona. Kroz tri dana borbe ljudstvo na položaju nije dobivalo nikakve hrane.

Kada su glavne snage brigade (1. i 2. bataljon) poslije podne izbile na određene položaje, na njima su se sukobili s četnicima. Pošto nisu uspjeli da potisnu neprijatelja, bataljoni su organizirali obranu na liniji planinska kuća Drinjača — Plasa Glava — Gumenac, a potom se razvila vrlo teška borba. Te položaje trebalo je uporno braniti, jer su bili jedina zaštita doline rijeke Doljanke, kojom su prolazili ranjenici. Na tim planinskim visovima, u to doba godine za naše borce, koji su bili slabo obučeni, teško je bilo savladavati surovost prirode. Hladnoća i mraz prožimali su ljude do kosti, a vatru nisu smjeli ložiti zbog avijacije. Snabdijevanje je činilo posebnu te-

⁴⁶ ZBORNIK, tom IV, knjiga 12, dok. 4.

škoću i vršilo se noću. Dejstvo avijacije bilo je vrlo aktivno. Ne-prestano su se u vazduhu iznad položaja Brigade avioni smjenjivali, onemogućavajući na položaju i najmanji pokret.

Stab Divizije opravdano je strahovao da četnici ne potisnu naše jedinice s navedenih položaja, pa je u nekoliko navrata forsirao 3. i 4. brigadu da na četnike izvrše žešće pritiske i napade i odbace ih s njihovih položaja. Međutim, svi ti pokušaji ostali su bezuspješni.

Treći bataljon 3. brigade, odmorivši se dan-dva u dolini Doljanke, uveden je u borbu. Poduzimani su česti noćni napadi na neprijateljske položaje Plasa greben i Branisovac. Međutim, četnici su se na njima dobro utvrdili i uporno branili. Pored toga, napadi naših bataljona bili su skopčani s posebnim teškoćama, jer su se izvodili na zaleđenom terenu, tako da bi ručne bombe bačene iz neprijateljskih zaklona, kotrljajući se niz zaleđeni snijeg, obično eksplodirale oko streljačkog stroja naših boraca, nanoseći nam gubitke u mrtvima i ranjenima. Teren je onemogućavao da se neprijateljskim položajima bliže priđe zbog čega se nisu mogli ni potisnuti. Neprijatelj se za pet dana borbi nije mogao sa zauzetih pozicija odbaciti, ali mu je bio onemogućen zahvaljujući 3. brigadi prodor u dolinu Doljanke, iako je to u više navrata uporno pokušavao.⁴⁷

U toku 9/10. marta 3. i 4. brigada vodile su oštre borbe s četnicima na položajima Plasa glava i Gumenac. Ali zbog međusobne nepovezanosti štabova brigada, slabog ili bolje reći nikakvog sadjejtva između bataljona i zbog nepoznavanja jačine neprijatelja njihovi pojedinačni napadi u razbijanju grupe od 3.500 četnika nisu urodili plodom. Obje strane zadržale su liniju dostignutu prethodnih dana.⁴⁸

d) 5. brigada, poslije borbe s Nijemcima i spašavanja ranjenika u Zlopolju, vodila je oštre borbe sa Zetskim odredom od 2.000 četnika i dijelovima Trebinjske brigade (1.500 četnika), koji su pod komandom kapetana I klase Milorada Vidačića, zajedno s talijanskom grupom »Scotti«, s juga od Rakitna, Blidnjeg jezera i Dugog polja napadali pozadinu divizije. Potom je 5. brigada u rejonu Doljani, Vrata i Sović štitila dolinu Doljanke, kojom su se prema Jablanici kretali naši ranjenici i bolesnici.⁴⁹

U toku 11. i 12. marta dijelovi 5. brigade (3. bataljon) prebacili su se na Blaća planinu, sjeverno od sela Sovića, i na tim položajima vodili borbu protiv Nijemaca koji su iz pravca Orašca napadali u namjeri da prodru u dolinu Doljanke. U isto vrijeme 3. i 4. brigada, podržane tenkovskom četom Vrhovnog štaba, pokušale su da razbiju četničku grupaciju na desnoj obali rijeke Neretve. Vođene su žestoke

NERETVA, knjiga II, str. 457—458.

⁴⁸ ARHIV VII, Ca, reg. br. 3/1, k. 293, dep. 2182—83. Komandant korpusa bio je kapetan I klase Milorad Popović.

⁴⁹ ARHIV VII, Ca, reg. br. 3/1, k. 293, depeša 284, registarski broj 27/1, k. 134.

borbe s više obostranih napada i protivnapada, ali ni jedna strana nije postigla očekivane rezultate.⁵⁰

O tim okršajima major Petar Baćović 12. marta 1943. izvijestio je Dražu Mihailovića:

»Kapetan Popović na položajima Gradina — Greben — Risovac vodi teške i krvave borbe. Njegovo lijevo krilo, koje je uspjelo da izbije na Lipovsku i Gradac (k. 414) snažnim protivnapadima, artiljerijskom i bacačkom vatrom otstupila je na M. Pale — Izlazak. U rejonu Plasa Glava stanje nepromjenjeno.«⁵¹

I u toku naredna dva dana, tj. 13. i 14. marta, brigade 9. divizije *uspjevaju* da zadrže jake četničke snage, koje su uporno napadale s ciljem da izbiju u rejon Jablanice, nastojeći presjeći kolonu ranjenika i zaštitničke dijelove 9. divizije. U tim borbama četnicima su nanesen veći gubici.

O tome je 14. marta major Petar Baćović izvijestio Dražu Mihailovića:

»Kolone Popovića i Pantića stalno vode krvave borbe. U borba-ma noću 12/13. i juče imali smo 23 mrtva i 46 ranjenih.«⁵²

Tako su jedinice 9. divizije, vezujući svojim djejtvom oko 5.000 četnika i talijansku borbenu grupu »Scotti«, obez'oijedile Glavnoj operativnoj grupi proboj preko Prenja k Borcima i dalje k Cičevu i Glavatičevu. Jedinice 9. divizije, vodeći napadno-obrambene borbe, izdržale su žestoke četničke napade, sve do prebacivanja na lijevu obalu Neretve. Kolike su napore ulagale četničke jedinice da se probiju u rejon Jablanice, rječito govori izvještaj majora Petra Baćovića koji je 15. marta poslao Draži Mihailoviću. Baćović pored ostalog javlja:

»[...] Situacija 15. og u 10 časova. Kolona Popovića žestokim protivnapadom komunista vraćena na položaj: Gradina — k. 1326 — Boričići — M. Pale — k. 1320. Kolona Pantića, zbog toga što kolona 22 (talijanske trupe — prim. O. E.) još nije preuzela njegov položaj, nije mogla biti prebačena na lijevu obalu, već je 7 puta pokušavala napadom da prodre u G. Jablanicu, ali nije uspjela. Svojim lijevim krilom zauzela je V. i M. Sljeme. Pred ovim kolonama nalaze se četiri dalmatinske brigade i 14. marta imali smo 15 mrtvih i 21 ranjen [. . .] Kod Popovića bilo je više snažnih komunističkih protivnapada. On već pet dana vodi teške i krvave borbe. Sva njegova nastojanja da prodre u rejon Idbar — Krstac, sprečena su vrlo žilavim otporom komunista, čije su snage vrlo jake i stalno pristižu pojačanja sa pravca Bijela.«⁵³

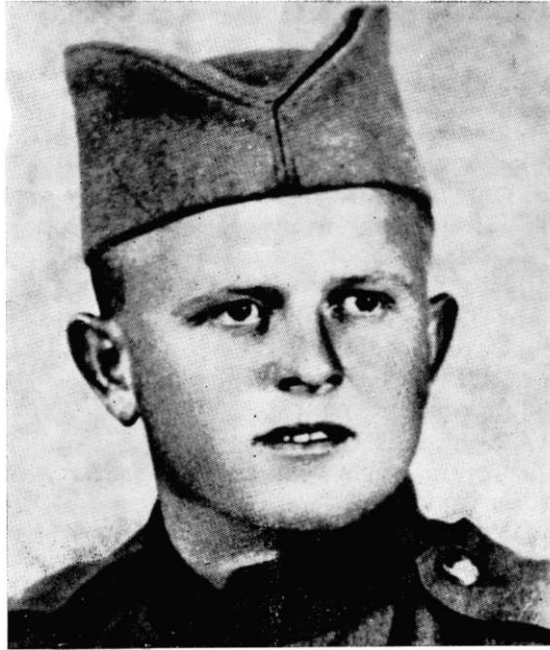
⁵¹ ARHIV VII, Ca, reg. br. 3/1, k. 293, dep. 2330.

⁵⁰ ZBORNIK, tom IV, knjiga 11, dok. 63, i knjiga 12, dok. 4.

⁵² ISTO, dep. 2391.

⁵³ ISTO, depeša 2459 i 2474.

BORCI 9. DALMATINSKE
DIVIZIJE MARCELA IVAN
MATIN RODEN 1919. GODI-
NE U SELU NAKLICAMA
OMIS I NAZOR MIRKO
POK. IVANA ROĐEN 1920

U SELU JASENICE -
OMIS POGINULI U JA-
BLANICI 1943. GODINE U
BORBI PROTIV TALIJAN-
NA, ČETNIKA I USTASA

U toku noći 14/15. marta, pošto su prebačeni ranjenici, jedinice Divizije su se, kao zaštitnica, prebacile na lijevu obalu Neretve, kod Jablanice, a 15/16. marta otpočelo je nošenje ranjenika preko Prenja za Idbar i dalje k Borcima.⁵⁴ Pošto su brigade 9. divizije napustile Jablanicu i prešle na lijevu obalu Neretve, četnici su 16. marta ušli u Jablanicu, o čemu je major Petar Bačović 16. marta javio Draži Mihailoviću slijedeće:

»[. . .] U toku noći pred kolonom Popovića i Pantića otpor komunisti oslabio. Jablanica u našim rukama. Svuda na terenu kuda su nailazile naše kolone nalazi se bezbroj leševa. Isto i u Jablanici. To je kasapnica [. . .]«⁵⁵

Tako je polovicom marta u dolini Doljanke i Neretve završena prva faza borbenih dejstava 9. NOU divizije, koji su neprekidno trajali mjesec dana.

Zadatak Divizije u sklopu općih planova Vrhovnog štaba prevazilazio je njenu borbenu sposobnost. Pored dejstva što ih je izvodila protiv brojno većeg i tehnički opremljenijeg neprijatelja, ona se nalazila i pred nekim objektivnim teškoćama: širina fronta na teško prohodnom zemljištu, izrazito slaba snabdjevenost odjećom i naoružanjem, nedovoljno borbeno iskustvo itd. No, i pored toga, krajnjim zalaganjem i požrtvovanjem, Divizija je dobiveni zadatak uspješno izvršila.

Pošto su se svi ranjenici Centralne bolnice, zbjega i ostale jedinice prebacile preko Neretve. Deveta divizija je po naređenju napustila 14. marta obranu mostobrana na Neretvi i kao zaštitnica Glavne operativne grupe povukla se preko izgrađenog mosta na lijevu obalu Neretve. Prva se povlačila 5. brigada s odsjeka Sović — Vrata, jer je bila najudaljenija od mjesta prijelaza preko Neretve. Za njom je krenula divizijska bolnica i intendantura, zatim 4. brigada, a posljednja je napustila položaje na Plasa planini 3. brigada.

Da neprijatelj nije uspio u svojoj zločinačkoj namjeri, i da su ranjenici u dolini Doljanke, Rame i Neretve spašeni, velika je zasluga i 9. dalmatinske divizije, koja je na položajima kod sela Sovića i na Plasa planini uspješno obezbjeđivala južni bok jedinica i ranjenike koji su se užurbano prebacivali k mostu na Neretvi. Na cijelom njenom frontu, koncentričnim nastupanjem pritiskivale su je i ozbiljno ugrožavale sa zapada od Duvna i Ravna dijelovi 369. legionarske njemačke divizije, a s juga, od Posušja i Rakitna, četnici i Talijani, a od Drežnice pa uzvodno Neretvom i preko planine Plasa veće četničke formacije. Kao što je rečeno, na tim položajima Divizija je punih deset dana vodila neprekidne borbe za spas ranjenika. To je bilo odlučujuće i spasonosno za ishod događaja koji su se odigravali u Jablanici i u okuci Neretve.

⁵⁴ ZBORNIK, tom IV, knjiga 12, dok. 4.

⁵⁵ ARHIV VII, Ca, reg. br. 4/1, k. 293, depeša 2483.

Borba za obranu ranjenika nije isto što i borba za osvajanje nekog položaja. To je neuporedivo teže, delikatnije i napornije. Bila je to borba na život i smrt. Spašavali su se ranjenici i iznemogli drugovi, na koje su se fašističke horde kao lješinari oborili da ih pokolju i masakriraju. Ta se borba nije vodila na velikom odstojanju, naprotiv, iz neposredne blizine, jurišima, bombama, nožem i kundakom. To je zahtijevalo krajnje napore ljudske moći. Borci 9. divizije, iako su bili iscrpljeni i oslabljeni, borili su se odlučno da spase život svojim drugovima i taj humani zadatak su dostojanstveno izvršili.

Pored gubitaka nanijetih neprijateljima, koji po njihovim podacima iznose preko stotinu poginulih, ranjenih i zarobljenih vojnika i oficira, Divizija je Vrhovnom štabu obezbijedila dragocjeno vrijeme za uspješno manevriranje jedinicama u prozorskoj kotlini i za prebacivanje ranjenika na lijevu obalu Neretve.

Značaj borbi 9. divizije na planini Cvrsnici i Plasa planini i njena uloga u obrani ranjenika u dolini Doljanke i u rejonu Jablanice do sada još uvijek nisu dovoljno obrađeni i istaknuti. Da Divizija nije izdržala na svojim položajima, Talijani i četnici bi se preko Plasa planine sručili u Jablanicu. Time bi sudbina ranjenika bila zapečaćena, a izvršenje općeg zadatka bilo bi dovedeno u pitanje.

I ne samo to. Treba istaći da su u bici na Neretvi u pet dalmatinskih brigada nalazilo 6.000 boraca iz Dalmacije i dvije hiljade i pet stotina boraca u drugim brigadama koje su učestvovala u bici za ranjenike — ukupno dakle 8.500 boraca iz Dalmacije, što od ukupnog broja učesnika u toj velikoj operaciji iznosi 45% boraca.

Već taj podatak dovoljno govori kakva je bila uloga 9. divizije i boraca s područja Dalmacije u cjelini i u velikoj bici za ranjenike na Neretvi.

PRIJELAZ DEVETE DIVIZIJE PREKO NERETVE I PRIJEM RANJENIKA

Po prelasku na lijevu obalu Neretve 9. dalmatinska divizija je 15. marta izbila i prikupila se na prostoriji sela Krstac, gdje je bila izložena jakom dejstvu neprijateljske avijacije. U toku dana od vrhovnog komandanta NOVJ Divizija je dobila zadatak da iz Centralne bolnice, koja se nalazila u Dobrigošću i selu Lug, primi oko 250 teških ranjenika i da ih preko Prenja i Boračkog jezera prenese u Nevesinjsko polje.

Pokret s ranjenicima trebalo je izvršiti noću i to u tri etape: prva, od Krstača do Idbara; druga, od Idbara do Donje Bijele i treća od Bijele do Nevesinjskog polja.

Od Krstača put ne postoji. Iako je na karti zabilježena pješačka staza, tada je, u zimi, nije bilo. Pokrio ju je snijeg. Išlo se pješke prtinom, zaleđenim padinama vrletnog i neprohodnog Prenja, iako se računalo da će se ranjenici moći kretati na malim brdskim konjčićima, jer su prethodnih dana istim pravcem prošli jedna operativna jedinica i pješački ešaloni ranjenika.

Oslabljena i iznemogla, 9. divizija je zaista imala vrlo težak i odgovoran zadatak. No, tu se nije imalo što razmišljati. Poslije održanog sastanka štabova brigada i bataljona, komandi četa i drugih starješina te partijskih organizacija po jedinicama, pristupilo se izvršenju zadatka: primanju ranjenika s nosilima i formiranju kolone. Zbog nedovoljno podesnih nosila za nošenje ranjenika upotrebljavana su čebad i puške

Tokom 16. marta brigade su s ranjenicima na nosilima, uz nagibe besputne planine, krenule. Na čelu divizijske kolone nalazila se 3. brigada, za njom 5. pa 4. brigada. Na zaičelju kolone kretala se 8. banijska brigada, koja je također određena da nosi ranjenike.

Pored naprezanja u nošenju ranjenika preko Prenja, Divizija je vodila i zaštitne borbe protiv četničke grupacije (majora Baćovića, Pantića i kapetana Popovića i Kureša) koja je produžila dejstva u pozadini divizijskih jedinica.

Iako naporan, prvi dan marša završen je relativno dobro. Drugog dana marša, 17. marta, iz Idbara se kretalo nepoznatom stazom, kroz maglu i susnježicu do prvog zastanka. Tamo će se vidjeti što će se dalje poduzeti.

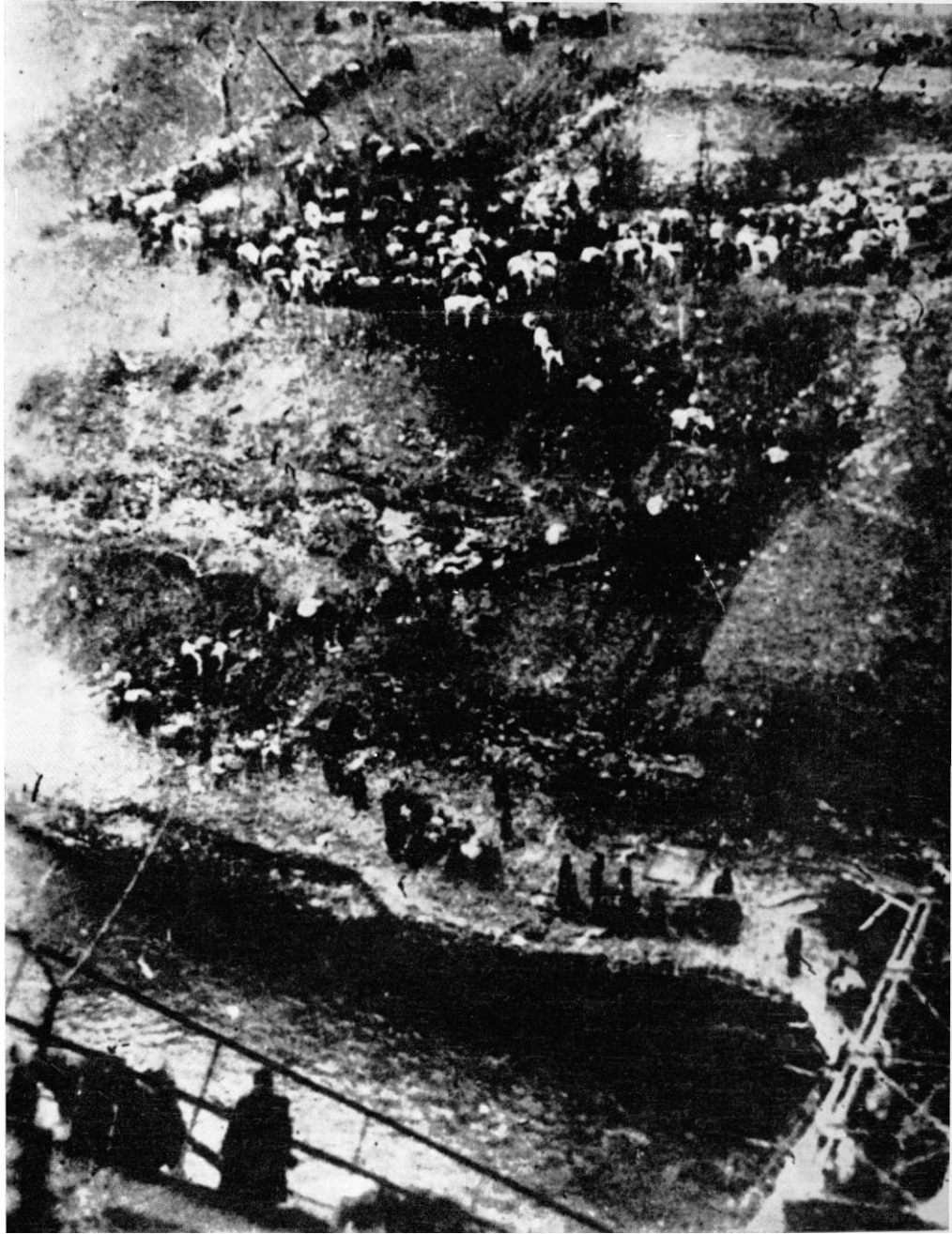
Po oštrom mrazu, pod teretom ranjenika, kolona je posustajala. No, Divizija se, iako sporo, kretala naprijed. Brže se zaista nije moglo. Uska vijugava staza, s velikim nagibima i usponima, djelomično zaleđena, otežavala je kretanje, zadavala veliku muku borcima

pod nosilima, a još veću ranjenicima. Po takvom putu borci pod nosilima nisu mogli ići ukorak, niti ravnomjerno držati nosila, zbog čega su se ranjenici ljuljali, čas na jednu čas na drugu stranu. To je prouzrokovalo povredu svježih rana iz kojih je još curila krv. Jauke i zapomaganja ranjenika, bol svojih drugova psihički su teško proživljavali borci koji su ih nosili. Teško je bilo zdravom i jakom čovjeku da se bez tereta kreće tim planinskim nogostupom, koji je bio obilježen ljudskim leševima i uginulim konjima. Sve te napore i stravične prizore savladavali su borci 9. divizije. Nosili su svoje ranjene drugove i naprezali svoje krajnje mogućnosti da izdrže u tim nadčovječanskim naporima.

U osvit 18. marta 3. brigada izbila je na brisani prostor između Visa (k. 1152) i Siljevice (k. 1314), dobro osmotrena i tučena iz Konjica. Pokušavala ga je u skokovima prelaziti, ali već od prvih granata pogođeno je nekoliko nosila. Pod njima je poginulo desetak boraca i nekoliko ranjenika. Od drugih granata pod nosilima je poginuo i Dušan Dumičić, komandant 3. bataljona. Među borcima je nastala panika. Neki su se nosioci ranjenika razbježali i sklonili u obližnje šumarke, ostavljajući nosila na prtini. Nekoliko ranjenika na nosilima ostalo je bespomoćno na sniježnoj stazi pod udarcima artiljerijskih granata i avionskih bombi. Komandir voda Jozo Marinović, kojeg je bombardiranje zateklo u prvom dijelu kolone, brzo se snašao i odlučno reagirao. Vratio se i u trku stigao do napuštenih ranjenika na tučenom prostoru. Uzeo je najbližeg ranjenika zajedno s nosilima i na leđima ga prenio na zaštićeno mjesto. To je isto ponovio dva-tri puta. Za Jozom je krenulo još nekoliko boraca i starješina koji su, pod vatrom avionskih bombi i topovskih granata, sklonili i spasili ostavljene ranjenike.

Pavle Ilić-Veljko, koji je kao delegat Vrhovnog štaba bio određen da pomogne upravi Centralne bolnice u organiziranju evakuacije i transportiranju ranjenika i bolesnika preko Prenja u jugoistočnu Hercegovinu, i koji se u tom momentu našao na mjestu događaja, u svom izvještaju od 19. marta, o tome piše:

»Osamnaestog marta u zoru, između 5 i 6 časova, kada je prolazila kolona 3. dalmatinske brigade s nosilima, između Visa i Šiljevice, neprijatelj je otvorio artiljerijsku vatru i tukao prostor između kote 1148 i 1314, gdje nam je nanio teške gubitke. Izgubili smo komandanta 3. bataljona. 5 boraca i 2 teška ranjenika. Ovaj dio puta nalazio se na jednoj uzbrdici pokrivenoj snijegom, koja je dobro osmotrena i tučena iz Konjica. Za teške ranjenike i komoru — nema drugog puta i morali smo ga prelaziti u skokovima, kao na bojnopolju, dok smo za pješake preporučili stazu Vis — s. Madaškovići. Ovdje se istakao svojim junaštvom i samoprijedorom vodnik Marinović, iz 2. bataljona 3. dalmatinske brigade. On je prenio na svojim leđima tri teška ranjenika s nosilima preko brisanog prostora. Dobro bi bilo istaći preko

U MUZEJU DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-a, U JAJCU, NALAZI SE ORIGINAL OVE FOTOGRAFIJE, SA LEGENDOM:
»IX DALMATINSKA DIVIZIJA PRENOSI 4000 RANJENIKA PREKO NERETVE KOD JABLANICE ZA VRIJEME IV NEPRIJATELJSKE OFANZIVE MARTA 1943. GODINE«.

»Slobodne Jugoslavije« junačko djelo Marinovića, koji je pod kišom granata tri puta prelazio tučeni prostor spašavajući ranjene drugove.«⁵⁶

MARINOVIĆ JOZO Grgin, iz Kaštel Sućurca, odmah po okupaciji Dalmacije od fašističke Italije 1941. godine stavio se na raspoloženje KPJ i uključio u NOP, pristupivši izvođenju diverzantskih akcija. Postao je strah i trepet za Talijane i njihove špijune u svome kraju. Formiranjem Kaštelskog partizanskog odreda, Jozo je postao njegov borac, a kasnije je postavljen za komandira voda u 3. dalmatinskoj brigadi. Naročito se istakao u borbama protiv Talijana, četnika i ustaša, oko Širokog Brijega i na planini Čvrstnici u toku IV neprijateljske ofanzive.

Poslije rasformiranja 9. divizije i 3. brigade, Jozo je na Sutjesci raspoređen za komandira bolnice u 2. dalmatinskoj brigadi, a nešto kasnije, postavljen je za komandira 1. čete 3. bataljona. U ovoj jedinici Jozo je ubrzo potvrdio ranije ispoljenu hrabrost, zadobivši simpatije i poštovanje svih boraca i starješina u četi i bataljonu.

Polovinom jula 1944. godine, 3. bataljon je vodio borbu protiv 700 Njemaca, četnika i ustaša, na položaju Zubci — Orahovac, kod Trebinja i nanio im gubitke od 38 poginulih oficira i vojnika. Zapljeno je 4—5 pušaka i 1000 metaka. Zbog efikasnog dejstva neprijateljske artiljerije, ostalo se oružje s položaja nije moglo pokupiti.

U ovoj je borbi poginuo komandir voda Vinko Bedalov, a zastavnik Rade Bezbradica i komandir 1. čete Jozo Marinović, teže su ranjeni u glavu. Prenešeni su u brigadnu bolnicu na liječenje.

Poslije oslobođenja Splita i Kaštela od Njemaca i ustaša potkraj 1944. godine, Jozo Marinović je upućen kući na bolovanje, gdje je od posljedica ranjavanja, poslije rata umro.

Jozo je bio komunista, drug i borac. U svakoj borbi i akciji prednjačio je, služeći ostalima za primjer. Njegovom smrću, Partija je izgubila odanog člana i beskompromisnog borca protiv fašizma, a mi, njegovi ratni saborci i drugovi, iskrenog prijatelja.

Za pokazanu hrabrost i neustrašivost u borbi, Jozo je odlikovan Ordenom za hrabrost.

Za 3. brigadom kretala se i nosila ranjenike 5. brigada. Borcima su nosila nabijala ramena, a od oštrog leda i kamenja dobili su rane po nogama. Teško su se kretali uz planinske nagibe. Kolone su napadali i mitraljirali neprijateljski avioni. Zarobljeni talijanski vojnici od straha su bacali nosila i bježali u šumu iz koje se rijetko koji vraćao. Gubitaka od bombardiranja bilo je i među borcima i među ranjenicima. Nije bio rijedak slučaj da ranjenik na nosilima umre, a da ga borci i dalje nose.

⁵⁶ ZBORNİK DOKUMENATA SANITETSKE SLUŽBE U NARODNOOSLOBODILACKOM RATU JUGOSLAVENSKIH NARODA, tom I, knjiga I, dok. 71.

MARINGVIĆ JOZO GRGIN

Kada je kolona izbila u rejon Crnog Vrha, ispod kote 1152, našla se, pod udarcima neprijateljske avionske vatre, u istoj s'tuaciji kakvu je na tom mjestu proživljavala i 3. brigada. Neprijatelj iz Konjica artiljerijom je nemilosrdno obasipao stazu kojom se Brigada kretala, a velike nizbrdice, ambisi i nameti snijega nisu dozvoljavali zaobilaženje ni desno ni lijevo. Izbivši na vrh Visa, kolona je naišla na strašan prizor. U jednoj uvali sve se izmiješalo i ginulo — borci, žene i djeca. Ali uz velike napore i žrtve (5—7 poginulih boraca i ranjenika, među kojima vodni delegat drugarica Jagica i bataljonski bolničar Baković iz sela Bitelića kod Sinja) ipak se prešao dio »smrtno staze« i, poslije jednog sata, kolona je produžila k jugoistoku.

Četvrta brigada, kao zaštitni dio divizijske kolone, proživljavala je još teže trenutke. Staza kojom su prošle prethodne kolone bila je prekrivena blatom i glibom i teško prohodna. Nakon izbijanja u dolinu Idbara, u Memeja Selu, Brigada je naišla na nekoliko koliba u kojima se nalazila veća grupa ranjenika i oboljelih boraca od tifusa. Oni su bili iz Centralne bolnice. Umorni i iznemogli, i pratioci i bolesnici tu su zastali i čekali pomoć. Trebalo je i njih prihvatiti, priključiti u kolonu i povesti naprijed. Tu je nađeno i nekoliko mrtvih bolesnika od tifusa.

Kada se Brigada približavala Čosićima, oko Memeja Sela, na začelje kolone otvorena je mitraljeska vatra i plotuni iz pušaka. Iznenadna vatra u koloni je stvorila paniku. Začetni borci napustili su nosila i ranjene drugove te bježali u najbliže zaklone. Odlučnom intervencijom Štaba Brigade red je brzo uspostavljen. Ranjenicima je objašnjeno da je pripucavanje izvršila manja grupa četnika, ali su vatrom naših boraca odbijeni i opasnost je otklonjena.

Taj prepad izvela je grupa četnika, jačine jedne čete, koja se prethodne noći provukla kroz poznate joj planinske klance i izbila na litice iznad Memeja Sela. Pojava četnika na bokovima i njihovo zadržavanje na tim položajima gotovo je onemogućavalo jedinicama dalje kretanje tim pravcem. Odlučeno je da Brigada jednim dijelom snaga razbije i odbaci četnike s dominantnih položaja, a drugim dijelom da svoje i zaostale ranjenike prebaci u rejon Čosića, izvlačeći ih što dalje od opasne zone. Uz gubitak desetak ranjenika, to je i učinjeno. I uz četničko pripucavanje sa spomenutih visova, bataljon 4. brigade uspio je izvući preko 100 ranjenika i bolesnika koji su mogli ići, ali je bilo i oko 30 onih za koje nije bilo nosila, a sami se nisu mogli kretati.⁵⁷ Trebalo je i njih evakuirati. Tu ih se nije smjelo ostaviti i prepustiti četničkim hordama. Umjesto nosila, borci su položili svoje puške, a preko njih prebacili čebe, šatorsko krilo ili šinjel. Na ta provizorna nosila polagali su ranjenike i tako ih nosili. To je bilo teško i mučno i ranjenicima i onima koji su ih nosili. I tu su nosioci ranjenika padali mrtvi, među kojima i Visković i Sunić. Pod

⁵⁷ L. Reić, NERETVA, tom I, knjiga 1, str. 311.

teškim naporima Brigada se približavala Visu. Sto je njemu bila bliže, bilo joj je teže i mučnije. Nailazila je na ljudske leševe koji su označavali pravac kojim se trebalo kretati. Leševi su se najčešće nalazili u sjedećem stavu. Mnogi nosioci ranjenika, već iznemogli, padali su onesviješteni pod teretom nosila, a zamjenjivali su ih članovi Štaba bataljona i komandi četa, jer druge rezerve nije bilo. I ranjenici su s nosila padali. Na samoj stazi ispod Visa naišlo se na strašan prizor: mrtvi ljudi, pobijeni konji, slomljena nosila i puške, razbacani kazani i ostala oprema. Sve je to bilo iz prethodnih ranjeničkih ešalona i 9. divizije. Brigada je htjela da nešto od toga ponese, ali je to bila samo želja. Jedva je i svoj neposredni zadatak izvršavala. Mnogi su tu i ostali, ne uspjevši stići brigadu koja se nalazila u zaštitnici ranjenika.

Iza kolone 9. divizije i 8. banijske brigade kretao se načelnik Štaba 1. proleterske divizije. On je naišao na neke iznemogle borce i ranjenike koji su bili izostali. Za to optužuje 9. diviziju i, kad 19. marta izvještava svoj Stab, piše:

»Jedinice IX Divizije ostavljaju ranjenike po putu, ljudstvo *lunja i nepovezano odlazi u opštem pravcu pokreta. Starešine uopšte ne vrše nikakvu kontrolu, nigdje se ne vide, sem možda gdedje što se na njih naiđe gdje pojedinačno spavaju po kolibama, pored bukava ili — kao i ostali borci (podvukao — O. E.) — na svoju ruku idu ka Bijeloj.*«

I dalje:

»Pri prolazu, a na vrlo *prepreden način*, neki borci iz IX divizije *ukrali su Sandžačkoj brigadi 4 puškomitraljeza, a III Krajiškoj brigadi 3 sanduka municije. Prilikom ove »operacije« Dalmatinci su zavarali stražara koji je čuvao puškomitraljeze.*«⁵⁸

Takvo pisanje o ljudima, koji su se do maksimuma žrtvovali da bi spasili živote svojih drugova, bilo je u najmanju ruku neobjektivno.

Evo, što Politodjel 3. dalmatinske brigade, u svom izvještaju CK KPJ, o tome piše:

»Naša brigada je nosila ranjenike, pa je zbog ostavljanja ranjenika bila naređena istraga od strane Vrhovnog štaba. Partija je također vodila istragu. Međutim, borci naše Brigade su donijeli više ranjenika nego su uzeli. Točno je da je bilo ostavljanja pa vraćanja, usljed aviona i artiljerije, ali su svi prikupljeni i doneseni. Nije ni jedan namjerno ukriven. Bilo je puno neorganiziranosti u sanitetu, onda ulazak u kolonu, čas komora, čas boraca, čas konjanika itd. ometao je nošenje ranjenika. Inače, borci su junački donijeli ranjene drugove.«⁵⁹

⁵⁸ ZBORNIK, tom IV, knjiga 11, dok. 96.

⁵⁹ ZBORNIK, tom IV, knjiga 12, dok. 28.

Napore i podvige što ih je izvršila 9. dalmatinska NOU divizija, najbolje ilustrira izvještaj delegata Vrhovnog štaba Pavla Ilića-Veljka od 19. marta, koji je i sam preživljavao strahote te drame. U izvještaju Ilić piše:

»Deveta divizija i Osmo banijska brigada, a naročito 3. i 5. dalmatinska brigada, pokazale su primjer izdržljivosti i ljubavi prema ranjenim drugovima, sem pojedinačnih slučajeva. Sami borci strahovito su iscrpljeni slabom ishranom i naporima, ali ipak nose ranjenike. Borci često padaju u nesvjest i ne mogu da nose dalje, ali se ipak pridižu i nastavljaju put. Borci nose ranjenike bez smjene, tj. četiri borca nose stalno jedno nosilo . . .«⁶⁰

Dakle, poslije tri dana i tri noći strahovitog mučenja i naprezanja Divizija je, kao cjelina, uspjela prijeći najteži dio puta te od Neretve do vrha Prenja, u rejon Visa i Šiljevice, iznijeti oko 250 ranjenika i oboljelih boraca od tifusa. Na tom trnovitom putu i sama je pretrpjela osjetne gubitke ljudstva, stoke i materijala. Usprkos aktivnosti neprijateljske avijacije, u toku cijelog dana iz rejona Šiljevice, južno od Visa, spuštali su se ranjenici uskom stazom koja ide kroz strmu vododerinu mjestimično zatranu snijegom. Ljudi i konji klizali su se i spoticali o kamenje što je ležalo pod ledom i snijegom. Konji su se prevrtali i padali sa staze. Nisu to bili ni prvi ni posljednji konji koji tako nestaju, a nije se moglo ni pomisliti da ih se izvuče iz kamenjara i snijega. Svi smo već znali što znači kada se iznemogli konj pod teretom prevrne u kamenjar i zarije u snijeg. Preostaje jedino da se s njega ponešto uzme i stavi na svoja i onako izmorena leđa, a ostalo zajedno s konjima ostavi na snijegu i pusti da propadne. To je postala obična pojava, kao i da se pored staze upleđa iznemoglog i skrhanog čovjeka, s očima otvorenim i upravljanim u nebo.

Pod tim i takvim strašnim naporima, pred noć 20. marta Divizija se s ranjenicima i bolesnicima prikupila u Donjoj i Gornjoj Bijeloj i po zaseocima rasporedila na odmor. Za vrijeme predaha ljudstvo se donekle odmorilo, našlo se i nešto hrane te se raspoloženje poboljšalo. Ali je perspektiva bila slaba. Kruha i drugih namirnica već više dana nije bilo, niti je postojala vjerojatnoća da se nešto može pronaći i nabaviti. Svi smo se raspitivali za situaciju, iako je bilo jasno da se mora ići dalje. Djeca i žene su mučno savladavali mraz i planinski teren.

Sutradan su nosila s ranjenicima prihvatili Branko Dude, Stanko Parmać, Ante Roje, Mate Ujević, Savo Drljević, Miro Višić, Bogdan Peko, Vojin Popović, Milija Stanišić, Pero Lalović i Zarije Skerović. Divizija je, po brigadama i ešalonima teških ranjenika i bolesnika, krenula na istok, k selu Borcima. U svanuće 21. marta stigla je na cestu Konjic — Boračko jezero.

⁶⁰ SANITETSKI ZBORNİK 1/71.

BORCI 9. DALMATINSKE DIVIZIJE PRENOSE RANJENIKE KROZ HERCEGOVINU U TOKU 4. NEPRIJATELJSKE OFANZIVE 1943. GODINE.

Iako je teren bio mnogo lakši od onog po surovim predjelima Prenja, ipak se išlo sporo i umornim korakom. Na žalost, put je bio suviše kratak, da bi borci i ranjenici značajnije osjetili njegovu udobnost. Izbijanjem čela kolone na istočne padine Boračkog jezera krenulo se uz nagibe planine Crne gore, pa je mučenje ponovno nastupilo. Trebalo se mukotrpno penjati uz gole i oštre stijene. Uz česte zastanke i odmore ipak se savladavao kilometar po kilometar staze, a po prijedenom prostoru zaostajali su borci i ranjenici koji su od iscrpljenosti ličili na prave žive leševe. Stotine i hiljade boraca, ranjenika i oboljelih od tifusa našlo se na stazi i oko staze. Sve se slilo u jednu rastegnutu kolonu izmiješanu s mnoštvom zbjega — ženama, djecom i starcima, koja se apatično vukla i tupim pogledima zurila negdje u hladnu daljinu. A tifus, koji je Divizija nespremno dočekala, bio je najveći neprijatelj. On je učinio svoje. Mnoge je borce i ranjenike usmrtio, a na stotine i hiljade onesposobio za borbu.

I dok se kolona kretala mučnom i tegobnom stazom, bacajući pogled nazad na prijedeni prostor, slika je bivala sve strašnja. Razlike više nije bilo između zbjega i vojske. Sve je bilo iscrpljeno i iznemoglo, neispavano i gladno. Pod ranjenička nosila leđa su podmetnuli i članovi Štaba Divizije: Vicko Krstulović, Ivica Kukoč, Ante Banina i Ljubiša Urošević. Svi koji su imali i malo fizičke snage prihvatili su se nošenja ranjenika i ulagali posljednju snagu da se to herojsko i humano djelo što uspješnije obavi. To je bio vrhunac mučenja, patnji i umiranja što ih je proživljavala 9. dalmatinska NOU divizija.

Ti posljednji dani nošenja ranjenika bili su najteži. Neošišani, neobrijani i ušljivi, u poderanoj odjeći i obući, iznemogli od borbe, stalnog pješačenja, gladi i raznih bolesti, ljudi su se kretali kao sjenke, polako, i 22. marta izbili na prostor sela Kule i Grabovice. Od premorenosti sve je popadalo. Borci, ranjenici, bolesnici i zbjeg — sve je klonulo i dalje nije moglo ići. Polumrtvim snom, na hladnoj i vlažnoj zemlji sve je zaspalo. Nije imao tko vatru naložiti. Tek kad je studen probudila pojedince, vatra je naložena i ljudi su se počeli k njoj približavati, da bi otkrivali smrznuta tijela.

Evo kako je Mladen Iveković, jedan od neposrednih rukovodilaca i organizatora evakuacije ranjenika, opisao proživljavanje boraca 9. dalmatinske NOU divizije u zadnjim danima nošenja ranjenika:

»Kulom prolaze sada jedinice nove 9. dalmatinske divizije, koja nosi i prati ranjenike i bolesnike. Težak je i vrlo odgovoran zadatak. Gladni i premoreni borci, među kojima ima veliki broj nedavno mobilisanih moraju preko ovog prokletog krša, penjući se i spuštajući se skoro neprohodnom kozjom stazom, na nosilima nositi na stotine i stotine svojih ranjenih drugova. Osam do šesnaest ljudi određeno je da nosi jednog ranjenika. Iznemogli su i ranjenici i njihovi nosači. Dešava se da borci zaplaču od umora i gladi, jer njihova ramena ne

JEDAN OD MNOGIH BORACA KOJI SU U TOKU PRENOŠENJA
PREKO PLANINE PRENJA PODLEGLI NAPORIMA 4. NEPRIJA-
TELJSKE OFANZIVE POČETKOM 1943. GODINE.

mogu više podnijeti teret. Padaju i ustaju, sopću, znoje se, jedva vuku svoje ranjene noge, a kada malko prilegnu, odmah zaspu, pa bilo to na kamenu ili na zemlji, na proplanku ili šumi. I opet idu dalje. Ne žele ništa drugo nego da se naspavaju i odmore, da utaže glad, koja ih, eto prati već petnaestak dana, a možda i više. To je velika borba za ranjenike.«⁶¹

A Vladimir Dedijer, također delegat Vrhovnog štaba i jedan od neposrednih organizatora i rukovodilaca evakuacije i transporta ranjenika, o tome je 21. marta 1943. godine napisao:

»Peta dalmatinska brigada izveštava da je donijela sve ranjenike u selo Kula. Dva druga umrla su noseći nosila (na njima ranjenike — O. E.), a dvadesetorici je krv udarila na nos. Tri ranjenika su uz put izdahnula.

To je najmlađa dalmatinska brigada, ali se junački drži. Gledao sam njenog političkog komesara [...] Prvi je on sa svojim komandantom [...] ponio nosila, a za njim čitava brigada.«⁶²

Na prostoru Kule i Grabovice 9. divizija zadržala se dva dana, malo se odmorila, i nahranila, a zatim nastavila pokret prema Koprivnici i Česmi. No, taj marš je bio mnogo lakši od prethodnih.

«i ZA ČOVJEKA, izdanje Republičkog odbora RVIH, Zagreb 1957.

⁶² DNEVNIK, Izdanje Jug. knjige, Beograd 1954, str. 398.

PREDAJA RANJENIKA CENTRALNOJ BOLNICI I DEJSTVA DIVIZIJE NA PODRUČJU NEVESINJA

(od 25. marta do 15. aprila 1943)

Olakšanje je bilo u tome što je pokret trajao samo jedan dan. Na tom prostoru, a u prisustvu članova i delegata Vrhovnog štaba Sretna Žuievića, Vladimira Dedijera, Pavla Ilića i Mladena Ivekovića, koji su rukovodili organizacijom prenošenja i evakuacije ranjenika i bolesnika, 9. divizija razdužila se s ranjenicima, predavši ih upravi Centralne bolnice. Bilo je to 25. marta 1943. godine. Toga istog dana Divizija je napadnuta od četničkih snaga Nevesinjskog korpusa, Kombinovane i Sarajevske brigade. Napad je podržavala talijanska artiljerija i avijacija. U protivnapadu dva bataljona 3. dalmatinske i dijelovi 5. crnogorske NOU brigade uspijevaju odbaciti neprijatelja k Velikom i Malom Veležu. Produženi napad na četnike na tim položajima, gdje je učestvovala i 4. dalmatinska brigada, u toku 26. i 27. marta nije uspio, a četničke snage Trebinjskog korpusa su zauzele Nevesinje.⁶³

Nakon što su predani ranjenici Centralnoj bolnici, završen je prvi dio drame 9. dalmatinske divizije, te mlade jedinice koja se maksimalno žrtvovala za spas ranjenika.

Da bi se u potpunosti sagledala težina napora, što ih je 9. divizija u izvršavanju dobijenog zadatka savladavala, i veličina njenog doprinosa u borbi inače, potrebno je istaći sljedeće:

a) Između Jablanice i Nevesinjskog polja, na toj planinskoj i surovoj stazi, dugoj preko 80 kilometara, kompletna divizija se našla pred takvim terenskim teškoćama u kakvim se ne može ni zamisliti prenošenje bilo kakvog tereta, a kamoli ranjenika i bolesnika. Ona je morala savladati stjenovitu klisuru Neretve, veoma oštre i strme uspone planine Prenja (od preko 2.000 m) te klisure Idbara i Bijele. Osim toga stalno je bila izvrgnuta neposrednim dejstvima neprijateljske avijacije i artiljerijske vatre iz Konjica te četničkim napadima s visova Prenja. Svemu tome treba dodati veliku nestašicu hrane;

b) U nedostatku konja, koji su Diviziji još ranije oduzeti, svi njeni borci i starješine podmetnuli su pod nosila svoja leđa, te bez smjene i predaha nosili ranjene drugove;

c) Prenošenje ranjenika od Jablanice do Nevesinjskog polja trajalo je punih deset dana i predstavljalo mukotrpan put 9. divizije;

⁶³ ZBORNIK, tom IV, knjiga 11, dok. 135 i 291. Arhiv VII, Ca, reg. broj 4/1, k. 293, dok. 2772.

d) Uslijed tifusa, gladi, premorenosti i pretrpljenih gubitaka u ljudstvu i materijalu Divizija je, izbijanjem na Nevesinjsko polje, do te mjere bila slomljena da je bez dužeg odmora i solidnog vojno-političkog i zdravstvenog sređivanja bila nesposobna za ozbiljna borbeno dejstva. Međutim, događaji koji su se odvijali u tom dijelu Hercegovine nisu omogućavali duži odmor. Odobrena četiri dana za oporavak bili su i suviše kratki da bi se Divizija nešto značajnije mogla izmijeniti;

e) Ono malo konja u Diviziji što je uspjelo stići u Nevesinjsko polje, popadalo je ili uginulo, tako da nije imao tko nositi teško naoružanje i municiju.

Kad se razdužila s ranjenicima, 9. divizija je produžila i stigla u Nevesinjsko polje. To je bilo prvo mjesto gdje se očekivao duži odmor i predah. Ali na žalost, vojna situacija je zahtijevala da se za odmor i sređivanje desetkovanih četa, bataljona, brigada, komora i bolnica odredi samo četiri dana.

Jedinice su raspoređene na području sela Luka, Kljuni, Zaborani i Seljani, a zatim je odmah izvršeno prozivanje boraca i prebrojavanje oružja, municije i svega ostalog što se uspjelo prenijeti do Nevesinjskog polja.

Na tom prostoru jedinice 9. divizije naišle su na mnogo leševa talijanskih vojnika i četnika, na rasuto oružje i mnogo druge opreme, što je ostalo uglavnom od talijanske grupe »Scotti« koju je 3. divizija prije tri dana razbila.

Sela kroz koja je tih dana kao vihor prohujala 3. divizija, pasivna su i siromašna. Ako je u njima i bilo nešto hrane, to je 3. divizija uzela za svoje potrebe i za bolesnike, pa je 9. dalmatinska divizija došla na potpuno prazan teren. Pored toga, na područje Nevesinjskog polja stiglo je mnogo ranjenika i boraca oboljelih od tifusa za koje se moralo obezbijediti koliko-toliko hrane. Sve je to pogoršavalo i onako teško stanje u jedinicama 9. divizije, a pred njima su se nalazile nove teškoće i opasnosti kroz koje su morali proći na tom izvanredno teškom području.

Jedan dio od preko 1.000 hercegovačkih četnika, koji je umakao ispred 3. divizije, odstupio je prema Bijelom Polju, G. i D. Zimlju, radi obrane Mostara, a drugi, jači dio odstupio je na jugoistok radi obrane Nevesinja.

Prema odluci vrhovnog komandanta 9. dalmatinska divizija imala je zadatak da dijelom svojih snaga učestvuje sa 3. divizijom u napadu na četničko uporište Nevesinje. Drugi dio snaga Divizije trebalo je orijentirati na zapad, prema Bijelom Polju i Mostaru, radi sprečavanja svakog neprijateljskog pokušaja da se iz tog pravca probije u Nevesinjsko polje, u kojem se nalazila masa naših ranjenika i pozadinski dijelovi 3. udarne divizije.

STAB 3. BRIGADE 9. DALMATINSKE DIVIZIJE U OSLOBODENOM NEVESINJU KOD CRKVE POTKRAJ MARTA 1943. GODINE. S DESNA: MIRO VIŠIĆ POLITIČKI KOMESAR BRIGADE, NARODNI HEROJ POGINUO JULA 1943. KAO POMOĆNIK POLITIČKOG KOMESARA 1. BATALJONA 2. DALMATINSKE BRIGADE NA OZRENU U BORBI PROTIV NIJEMACA; ANTE ROJE ZAMJENIK POLITIČKOG KOMESARA, NARODNI HEROJ; BRANKO DUDE KOMANDANT BRIGADE GENERALPOTPUKOVNIK I NARODNI HEROJ; ANTON HRIBAR NAČELNIK ŠTABA BRIGADE (POSLIJE RATA EMIGRIRAO IZ JUGOSLAVIJE U ITALIJU); STANKO PARMAC ZAMJENIK KOMANDANTA BRIGADE I NARODNI HEROJ.

U vezi s prednjim zadatkom Štab 9. divizije odredio je 3. i 5. brigadu da noću 28/29. marta, s dijelovima 3. divizije, napadne četnike u Nevesinju, a 4. brigadu rasporedio je na područje Bijelog Polja i Gornjeg Zimlja. Dakle, 9. dalmatinska NOU divizija, kojoj bi i mjesec dana za odmor i sređivanje jedinica bilo nedovoljno, morala je poslije nepuna tri dana predaha, na nepoznatom terenu, ući u borbu i nove okršaje protiv Talijana i četnika u kojima će doživjeti i konačni slom.

U prvi sumrak 28. marta počeo je napad na četnike, u Nevesinju. Dijelovi 3. divizije grad su napadali sa sjeveroistoka, a 3. i 5. brigada 9. divizije sa sjeverozapada. Uz pomoć Talijana, koji su stigli iz Mostara, četnici su pružali žestok otpor. Borba se vodila cijelu noć. Zahvaljujući odlučnosti 5. crnogorske i 3. dalmatinske brigade, u svanuće 29. marta otpor neprijatelja je slomljen i Nevesinje je bilo ponovno u našim rukama. Talijani i četnici su razbijeni, ali je većini uspjelo pred zoru umaći iz grada i pobjeći prema Blagaju i Mostaru. Kad su naše jedinice ušle u grad, zaplijenile su veću količinu hrane, opreme i ruma. Rum je podijeljen bolnicama i upotrijebljen kao lijek za ispiranje i čišćenje rana.

Ne treba gubiti iz vida da je taj teren utoliko bio teži što su talijanski okupatori i četnici Draže Mihailovića u prve dvije godine NOB-a na njemu zadali težak udarac partizanskim jedinicama, a posebno organizacijama KP. Pored talijanskih jedinica u tom dijelu Hercegovine nalazile su se jake i dobro organizirane četničke formacije, koje su Talijani snabdijevali svim materijalnim sredstvima, od oružja i municije do dnevnog obroka hrane.

Nakon oslobođenja Nevesinja 3. divizija je produžila napredovanje ka Kifinom Selu i Gacku, a 9. dalmatinska divizija 30. marta 1943. dobila je naređenje od vrhovnog komandanta da zatvori slijedeće pravce: a) Mostar — Nevesinje — Kifinovo selo — Plužine; b) Prijedorac — Donje Zimlje — Gornje Nevesinjsko polje i c) Ruišta — Gornje Zimlje — Lokva Kula.⁶⁴ U cilju izvršenja toga zadatka Štab Divizije izvršio je raspored jedinica ovč^e J:

a) Štab divizije, s bolnicom i intendaturor , smješten je u selo Kruševljani — Luka. Borci bi u kućama bili same preko noći, a onda su se u zoru izvlačili i sklanjali u brda da se zaštite od neprijateljske avijacije koja se pojavljivala obično u prve jutarnje sate. Sklanjanje, međutim, nije uvijek pomagalo. Fašistički avijatičari su se spuštali do iznad samih krovova kuća i vrhova drveća, pronalazili ranjenike i bolesnike, izbacivali na njih tone bombi i metaka i nanosili nam osjetne gubitke;

b) 4. brigada raspoređena je u rejonu Bijelog Polja, a 5. brigada na području Gornjeg i Donjeg Zimlja. Obje brigade su zatvarale pravac prema zapadu, ne dozvoljavajući neprijatelju da iz Mostara

⁶⁴ ZBORNİK, tom II, knjiga 8, dok. 218.

tim pravcem prodre u Nevesinjsko polje. Taj pravac je posebno interesirao Vrhovni štab koji je u pogledu njegovog zatvaranja 23. marta naredio 3. diviziji slijedeće:

»Obezbjedite se od pravca Mostara jačim jedinicama i spriječite svaki pokušaj prodora od Mostara ka Nevesinju [. . .] Za nas je najosjetljiviji pravac Bijelo Polje — Zimlje i to, kako onaj preko Ruišta za G. Zimlje, tako i onaj preko Prijedorca za D. Zimlje. Morate obratiti pažnju na oba ova pravca — prijelaza iz Bijelog Polja u Zimlje, pošto sa tog pravca mogu četničke bande najlakše i najbrže upasti u sjeverni dio Nevesinjskog polja, tj. u pozadinu vaše divizije. Mi ćemo za zatvaranje ovih pravaca upotrebiti brigade Dalmatinske divizije čim se odmore i reorganiziraju njihove jedinice«.⁶⁵

c) 3. brigada raspoređena je na prostoru Nevesinja i zatvarala je pravac prema jugu, ne dozvoljavajući neprijatelju da iz Mostara preko Blagaja prodre prema Nevesinju.

Takav raspored jedinica i Divizije, na širokom frontu a pod stalnim napadima nadmoćnijih četničko-talijanskih snaga, imao je karakter — sprečavanje prodora neprijatelja u pravcu Nevesinja. Svakodnevne žestoke napade neprijatelja Divizija je uspješno lomila i odbijala.

Divizija je od svoga formiranja pa do kraja marta dala veliki udio u razbijanju četničko-talijanskih i ustaško-domobranskih snaga te postigla ogromne rezultate, ali je pri tome dala i velike žrtve. Tako ip u navedenom razdoblju, po evidenciji štaba Divizije, imala 66 mrtvih, 92 ranjena i 24 nestala druga i drugarice.⁶⁸

Početak aprila 1943. godine u Diviziji je bio 331 član KPJ, 130 kandidata KP i 561 član SKOJ-a. Oni su po brigadama bili raspoređeni ovako: u Trećoj brigadi bilo je 139 članova Partije, 69 kandidata i 221 skojevac; u Četvrtoj brigadi 101 član Partije, 30 kandidata i 200 skojevaca, a u Petoj brigadi 91 član Partije, 31 kandidat i 140 skojevaca.⁸⁷

Svaki trenutak slobodnog vremena u jedinicama korišten je za sređivanje vojno-političkog stanja i za ideološki rad s borcima, kako bi se otklonile slabosti prouzrokovane teškoćama na koje je Divizija nailazila. No, takvih trenutaka nije bilo mnogo. Divizijski komitet bio je donio plan političkog djelovanja u jedinicama, ali su nastupile nove teškoće i nevolje. Surovost i studen, koja je s Dlanina dopirala, među iscrpljenim i slabo odjevenim ljudstvom sijala je smrt. Gladovalo se, a intendantski organi muku su mučili da pronađu nešto hrane. Kad bi, na primjer, došli do zobi i obarili je bez soli i začina, to bi borcima bila poslastica. A ako bi negdje nabavili brašna i izmiješali ga sa zobi i skuhalo, onda je to za borce bio potpun obrok.

⁶⁵ ZBORNIK, tom II. knjiga 8, dok. 194.

^m ZBORNIK, tom IV. knjiga 12. dok. br. 4.

⁶⁷ ZBORNIK, tom IV. knjiga 12. dok. br. 28 i 53. Arhiv CK KPJ, br. 125/43, br. 5511/V, 2, 63/43.

Međutim, pod pritiskom stalnih borbi, iscrpljenosti, gladi, zime, slabe moralno-političke pripremljenosti ljudstva i neizvjesnosti u ishod predstojećih napora, Diviziju je samovoljno napustilo 377 ljudi (iz 3. brigade 150, iz četvrte 212 i pete 15 boraca i starješina) s namjerom da se vrate u Dalmaciju, da bi na lokalnim područjima i u sastavu tamošnjih partizanskih jedinica nastavili borbu protiv okupatora.⁶⁸

Evo što se o tome u izvještaju Štaba Divizije kaže:

»Usljed dugih i napornih marševa pri nošenju ranjenika a što je došlo poslije dužih borbi, kao i uslijed slabe ishrane naročito za vrijeme marša, slaba odjeća a pogotovo obuća, do koje se u obrambenim borbama nije moglo doći, fizičko stanje u našim jedinicama je dosta loše. Po dolasku na prostoriju Nevesinjskog polja ovo se je vrlo malo popravilo, jer se određeni odmor malo iskoristio a ljudstvo se sa ovog terena nije moglo dovoljno ishranjivati.«⁶⁹

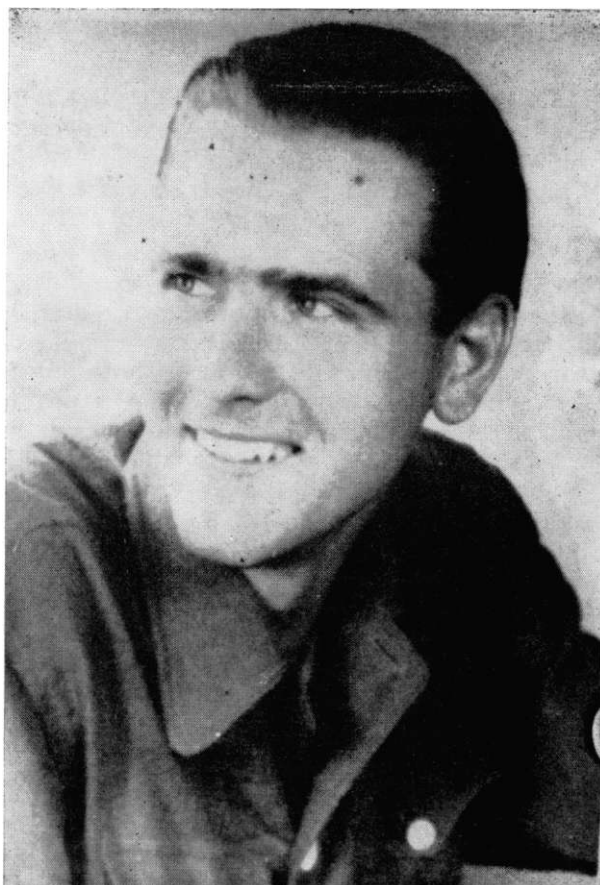
Čak i pitanje najosnovnijeg sljedovanja hrane postavljalo se vrlo ozbiljno s obzirom da je taj kraj bio već dosta iscrpljen i da su iz Podveležja, Gornjeg i Donjeg Zimlja velika većina seljaka, a u nekim selima kao Laktu, Kljuni i Čehoju gotovo svi, evakuirali svu hranu i stoku i napuštali tu prostoriju.

Neprijateljska avijacija s obližnjeg mostarskog aerodroma bila je posebno aktivna prema 9. diviziji u Nevesinjskom polju, jer su je četnici obavještavali o točnom mjestu i rasporedu njenih jedinica. Nije prolazio ni jedan dan, a da se avioni preko Veleža nisu pojavljivali iznad položaja Divizije, obasipajući ih kišom bombi i metaka. Čitavi zaseoci su uništeni. Kuće, staje, škole i crkve — sve je pretvoreno u gomilu ruševina. Jedinicama Divizije i bolnicama, naneseni su veliki gubici. Samo u jednom danu 5. brigada je izgubila preko dvadeset boraca i starješina. Češći napadi četnika na jedinice 9. divizije trajali su od zauzimanja Nevesinja. Naročito žešći napadi su se izvodili s pravca Mostar — Blagaj — Bišina. Od 1. aprila napadi su bili sve jači i žešći. Dobrosav Jevđević 2. aprila piše pukovniku Baji Stanišiću:

»Naša vojska tučena na Trusini. Komunisti napreduju Stocu i Bileći. Nemoj čekati nikakve nove snage nego kreni odmah na Nevesinje. Popović (Milorad, četnički komandant — O. E.), je tučen i kreće Bileću. Vidačić (Milorad, komandant Trebinjske četničke brigade — O. E.), brani Hrgud. Ja ću u petak napasti na njihovu glav-

⁶⁸ U sačuvanim dokumentima 9. divizije, kao ni u drugim podacima, tačan broj izgubljenih boraca i starješina u toku dva mjeseca borbi, nije se mogao utvrditi. Međutim, general-major u rezervi i bivši politički komesar 7. banijske Divizije, Đuro Kladarin, u svojoj studiji »Slom 4. i 5. okupatorsko-kvislinške ofanzive«, str. 309, navodi, da je 9. divizija u navedenoj ofanzivi, tj. od Imotskog do Nevesinja pretrpjela gubitke od 700 ljudi, (što je najbliže stvarnosti — prim. O. E.), »Kultura«, Zagreb 1965. godine."

⁶⁹ ARHIV VII, registarski broj 9/2, dok. broj 3.

BORAC 9. DALMATINSKE DIVIZIJE PIVCEVIC IVUSKO FRANIN
RODEN 1920. GODINE U OMIŠU, STUPIO U NOB 1942, POGINUO
KONCEM MARTA 1943. GODINE KOD NEVESINJA — HERCEGOVI-
NA U BORBI PROTIV TALIJANA I ČETNIKA.

ninu u Nevesinju. Ako ne kreneš, to je nesreća. Bolje je da pošteno poginemo nego da pobjede komunisti! Ja sa svojim bosanskim četama idem makar nitko ne krenuo«. ⁷⁰

A sutradan, tj. 3. aprila, taj isti Jevđević javlja Draži Mihailoviću:

»[. . .] Baćović već dva dana stalno napada [. . .] Baćović je naredio da jedna grupa od 2.500 četnika napada od Bišine. Moral (gubljenjem Nevesinja — prim. O. E.) je poljuljan, a ako ga povratimo uzećemo Nevesinje i čekati ili Srbijance ili Nijemce, koje još neću da zovem«. ⁷¹

O stanju na području Nevesinja tih dana u izvještaju partijskog Sreskog komiteta, kojeg je potpisao Vojo Čolović, pored ostaloga se kaže:

»[. . .] Na području Nevesinja je »živa sila« u većini četnička. Postali su to, nešto silom a nešto i dobrovoljnim prilaskom. Radi poboljšanja situacije na ovom terenu, osim rada partijskih i drugih organizacija, od ogromnog je značaja bio nastup i ophođenje, boraca 3. divizije s narodom. Međutim, baš pri poboljšanju položaja i ugleda narodnooslobodilačke vojske u zavedenim masama, postupci boraca i pojedinih jedinica Devete divizije počinju da uzdrstavaju i ono povjerenje koje su stvorili drugovi Treće divizije«. ⁷²

Zatim su uslijedile optužbe da borci zalaze po kućama i pljačkaju. U jednom selu vojnici prodaju so, u jednoj kući dižu djevojačko ruho, uzimaju stvari bez vojničke vrijednosti, pljačkaju kuću neke starice. »Što je najgore ophođenje im je sa narodom vrlo drsko i okrutno-prijeteće«.

U dokumentu se ističe da su četnici nešto ranije na terenu među stanovništvom širili glasine: »Čekajte samo dok za ovom vojskom (ova je srećom sastavljena od naših Hercegovaca i Crnogoraca) dođu ustaški pljačkaši i razbojnici«.

Izvještaj se zaključuje:

»Dalji ovakvi postupci doveli bi do neželjenih posljedica, što se nikako ne bi smjelo dogoditi, imajući na umu da je Nevesinje, kula reakcije u Hercegovini, srez gdje su učinjene velike pogreške prošle godine, a ujedno i srez od koga u najvećoj mjeri zavisi opstanak četništva u Hercegovini«. ⁷³

Prednji navodi Sreskog komiteta za Nevesinje ne mogu se uzeti objektivnim, jer do izbijanja naših jedinica na navedeno područje on nije ni postojao, već je tih dana, uz njihovo prisustvo, oformljen. Izvještaj je mogao biti pisan samo pod utjecajem sa strane, a nikako

ZBORNİK, tom IV, knjiga 12.

⁷¹ ARHIV VII, Ca, reg. br. 4/1, k. 293, depeša broj 2986—87.

⁷² ARHIV CK, broj 120-2/1943.

⁷³ ARHIV CK, broj 120-2/1943.

ličnim uvidom u situaciju na terenu. Vidljivo je da Sreski komitet, na brzinu formiran, nije bio povezan s partijskim rukovodstvom 9. divizije. Prema tome, počinjene političke greške na području Nevesinja, osobito one u prošlosti, a i tadanje, ne mogu se pripisivati samo dalmatinskim borcima.

U izvještaju Politodjela 3. dalmatinske brigade od 5. aprila, dostavljenog CK KPJ, koji je potpisao Dobrivoje Vidić, o tim pojavama i o optužbama boraca 9. dalmat'nske divizije piše:

»U nekim selima oko (Širokog Brijega i Donje Rabine) formirani su privremeni Narodno-oslobodilački odbori i održane konferencije sa seljacima. I dalje je pitanje širokog političkog vasp'tanja i drugih mjera da se borci naše Brigade nauče pravilno odnositi prema narodu. U tom pogledu ima ružnih pojava po kojima je Partija preduzela mjere da se spriječe. Možemo samo reći da se mnogo više govori o pljački kod boraca iz Dalmacije nego što je istina. Ima tih pojava, i to ružnih do kraja, ali to nije masovno kako smo čuli da izvjesni, često i odgovorni drugovi govore. Tako na primjer, prilikom ponovnog zauzimanja Nevesinja mnogo se govorilo da Dalmatinci pljačkaju po kućama. Međutim, naša Br'gada je prva ušla u grad i osim dva-tri, ali zaista dva-tri, slučaja naši bataljoni su produžili na dalje položaje, tri do četiri sata daleko od Nevesinja. Svi naši drugovi shvataju svu štetnost pljačke i svim sredstvima bore se protiv nje«.

U izvještaju se dalje nastavlja:

»Došli smo u vezu sa Sreskim komitetom KPJ za Nevesinje. Otkada su četnici u ovom kraju Partija nije postojala. Prije nekoliko dana formiran je SK KPJ. On će za tri dana imati sastanak pa će neko od nas na njega ići. Pripremili smo im političkog i partijskog materijala u kome oskudijevaju«.⁷⁴

Sadržinu prednjeg izvještaja, s obzirom na forum koji pa je poslao i ličnost koja ga je potpisala, možemo u potpunosti prihvatiti realnom i objektivnom.

Slično navedenom pisanju Sreskog komiteta za Nevesinje, ali ipak nešto drukčije, o tadašnjoj političkoj situaciji u Hercegovini piše i Veselin Masleša, član AVNOJ-a i rukovodilac Politodjela 5. crnogorske brigade 3. udarne divizije.

Evo što on u izvještaju Centralnom komitetu KPJ, pored ostalog, kaže:

»Političke prilike i raspoloženje naroda prema narodnooslobodilačkoj vojsci različito je u raznim srezovima. Nevesinjski srez je u cjelini neprijateljski raspoložen prema nama. Većina muškog stanovništva je pobjegla, a dijelom i ženskog. I onaj mali broj stanovnika, koji je ostao nije aktivno raspoložen prema nama. Nesumnjivo on m'ie ni četnički, ali nije ni naš. Intenzivnim političkim radom i pra-

⁷⁴ ZBORNIK, tom IV. knjiga 12. dok. 28.

vilnim odnosom vojnih jedinica prema stanovništvu, taj dio se mogao pridobiti i aktivno uvući u narodnooslobodilačku borbu. Međutim, ni jednog ni drugog nije bilo. Hercegovačka brigada nije u prvim danima ostavila skoro nikoga na terenu, tako da nije mogao biti formiran odmah ni mjesni komitet koji bi koliko toliko poznao prilike i ljude i mogao praktično pristupiti radu. Isto tako ni držanje vojske nije bilo pravilno i nije doprinijelo čvršćem vezivanju preostalog stanovništva za nas. Dok su Četvrta i Peta crnogorska i 10. Hercegovačka brigada, *uglavnom* (podvukao O. E.) imale pravilan odnos prema stanovništvu, dotle je [. . .] 9. divizija u stvari svojim postupcima, odnosno bolje rečeno postupcima svojih vojnika, politički odgurnula to stanovništvo od nas.⁷⁵

I pored postojeće naredbe Vrhovnog štaba, kojom je precizno regulirao snabdijevanje partizanskih jedinica hranom i drugim potrebama, drug T'to je 17. marta izdao još jedno naređenje kojim se strogo zabranjuje samovoljno i pojedinačno zalaženje partizana u sela radi nabavke hrane.

Evo što se u tom naređenju kaže:

»Svi oni koji se uhvate, odnosno za koje se dokaže da su pljačkali, krali, otimali i nasilno pribavljali hranu iz pojedinih kuća, biće strijeljani pred strojem za primjer.«⁷⁶

I dalje: potkraj mjeseca marta vrhovni komandant izdao je i naređenje koje se odnosi na Devetu dalmatinsku diviziju. Evo što se u tom naređenju, pored ostaloga, kaže:

»U toku izvršenja postavljenih zadataka pred narodom nastupajte kao pravi narodni oslobodioci i zaštitnici. Morate najenergičnije suzb'jati svaku pljačku ili nasilno otimanje hrane. Pribavljanje hrane vršiti putem i načinom kako je to predviđeno dosadašnjim našim naređenjima.«⁷⁷

Prednja naređenja nedvosmisleno upozoravaju sve komande i jedinice Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba na pravilan odnos boraca prema narodu njegovoj privatnoj imovini te kako postupati s onima koji u tom budu griješili.

Samovolja pojedinaca, ni u kom slučaju nije se smjela tolerirati, niti je to partizanska etika trpjela. No, i pored toga, iako rijetko, tu i tamo u teškim iskušenjima gladi, pojedinci su kršili te norme i propise. Takvih slučajeva oko Nevesinja bilo je i u 9. dalmatinskoj diviziji, ali su nemilosrdno kažnjavani i ne mogu se generalizirati. Na primjer: jedan borac iz 4. brigade, samovoljno je iz privatne kuće uzeo malo pšenice za sebe i neke drugove. Bilo je to u selu Donja Bijenja, u Nevesinjskom polju. Presudom vojnog suda, osuđen je na smrt i strijeljan pred strojem Brigade.

⁷⁵ ARHIV CK KPJ, registarski broj 5223/1943

⁷⁶ ZBORNIK, tom II, knjiga 8, dok. 182.

⁷⁷ ZBORNIK, tom II, knjiga 8, dok. 218.

BOLNIČARKA 9. DALMATINSKE DIVIZIJE PESIC LUCE JAKOV-
LJEVA RODENA 1919. GODINE U SELU BORAK — OMLS, STUPILA
U NOV 1942, POGINULA U PROLJEĆE 1943. GODINE KOD NEVE-
SINJA — HERCEGOVINA, BOREĆI SE PROTIV TALIJANA I
ČETNIKA.

A evo još jednog slučaja:

Jedne hladne noći ljudstvo 3. bataljona 5. dalmatinske brigade bilo je razmješteno po kućama u selu Laktu. Kod jednog domaćina, šezdesetih godina, sa ženom i dvoje odrasle djece, smještena su dva borca. Za vr jeme večere domaćin nije našao za shodno da ih ponudi jelom. Naprotiv, ostatak hrane spremio je u ormar. Na tu provokaciju borci su ostali mirni pored vatre i grijali se. Kada je obitelj otišla na počinak i pospala, oni su uzeli po komad kruha. Kada je domaćin ujutro ustao i v'edio da su partizani uzimali kruh, u selu je stvorio »uzbunu«, vičući: »Došle dalmatinske ustaše i sve nam opljačkaše«. Štab Brigade poveo je istragu. Pronađeni »grešnici« su saslušani, a zatim ih je vojni sud, na čelu s Ljubom Vušovićem, osudio na smrt. Tako su i ta dvojica boraca pred strojem Brigade bili strijeljani. Isti slučaj se ponovio i u 3. dalmatinskoj brigadi.

Deveta divizija, iako oslabljena, odolijevala je koncentričnim napadima neprijatelja. Pojavom oko 300 četnika iz Neves'njskog korpusa na sektoru Gornji Drežanj primoralo je Štab Divizije da 5. aprila donese odluku i da toj grupi suprotstavi dva bataljona, što je još više razvuklo i onako razvučene jedinice Divizije.⁷⁸ Međutim, udružene jed'nice talijanske borbene grupe »Scotti« (2 bataljona i 2 baterije topova) i četničke jedinice (Trebinjski korpus, Gatačka brigada i dijelovi Nevesinjskog korpusa), podržani avijacijom i tenkovima, poduzeli su 6. aprila opći napad na jedin'ce 9. divizije. Poslije jednodnevnih žestokih napada i žilave obrane partizanskih snaga neprijatelji ie ipak uspio da potisne branioce, izbivši u jugoistočni dio Nevesinjskog polja.

Noću 6/7. aprila jedna grupa četnika, obaviještena od svoje rodbine o našim predstražarskim položajima koje smo držali na sjeverozapadnim padinama Veleža prema Mostaru, izvršila je ispad iz Bijelog Polja preko Lišaja i neprimjetno se privukla izviđačkim dijelovima 3. bataljona 5. brigade. U iznenadnom napadu, koji je trajao sat-dva, poginulo ie osam naših boraca. Slične prepade su četnici 'zvodili i na položaj 4. brigade.

Uviđajući da se situacija na tom pravcu ozbiljno pogoršava, Vrhovni komandant je 9. aprila upozorio Štab 9. divizije na opasnost koja bi mogla uslijediti od Mostara, G. Zimlja i Nevesinjskog polja i naredio:

»Nesmijete dozvoliti da neprijatelj prodre ka Pridvorcima, Kifinom Selu i Odžacima. Držite snage prikupljene. Ne smijete voditi pasivnu odbranu, već kontra napadima braniti označene pravce. Peta crnogorska brigada ostaje kod Plužina. Vašu bolnicu evakuišite za Ulog«.⁷⁹

⁷⁸ ZBORNIK, tom IV, knjiga 12, dok. 26.

⁷⁹ ZBORNIK, tom II, knjiga 9, dok. 32.

STAB 9. DALMATINSKE DIVIZIJE SA ŠTABOVIMA 3, 4. I 5. BRIGADE I NJIHOVIM POLITODJELIMA U OSLOBOĐENOM NEVESINJU APRILA 1943. GODINE.

Desetog aprila neprijatelj je s oko 600 četnika, uz podršku talijanske avijacije iz Mostara, izvršio napad na položaje 4. i 5. brigade s ciljem da ih razbije i preko Mokrih Stijena izbije u selo Lakat i Kulu. Neprijatelj je potisnuo s položaja 1. bataljon 5. dalmatinske brigade, odbacivši ga u veleške šume, prepune leda i snijega, a zatim se, u rejonu Rančića kod D. Zimlja, okomio na 3. bataljon. Pružen je odlučni otpor, ali, poznavajući zemljište i situaciju kod nas, četnici su napadali sve žešće i drskije. Uspjelo im je opkoliti jednu četu i 15 boraca izbaciti iz stroja. Među ranjenima bio je komandir čete i komandant Bataljona.

Kod desnokrilnog bataljona, kao i kod 4. brigade, situacija je bila gotovo ista.

Drugog dana četnici su 4. i 5. brigadu potisnuli prema selu Laktu. Tu im je pružen odlučan otpor, jer su ranjenici i bolesnici, koji su se nalazili na istočnoj ivici Nevesinjskog polja, bili ugroženi. Poslije uporne borbe na toj liniji, neprijatelj je, uz podršku talijanske avijacije, u popodnevnim časovima odbacio naše brigade, i zauzeo Nevesinjsko polje. Drugi i najbolji bataljon 5. brigade u toj borbi pretrpio je strahovite gubitke. Poginulo je preko 20 boraca i starješina, a 'sto toliko je bilo ranjeno. Među njima poginuli su desetari Nikola Kotaraš, Mićo Crnogorac, Nikola Vučković i Ilija Preorarčanin, najbolji mitraljezac u brigadi. Teže su ranjeni: komandant bataljona Mirko Šćepanović, politički komesar Tode Curuvija i komandiri vodova Stevan Kotaraš, Onis'm Popović i Jovan Mirković.

Hrabre i prisebne četne bolničarke Marija Ivković i Dušanka Durbaba, ne plašeci se četničkih kuršuma, sve su ranjenike previle u streljačkom stroju i uputile ih u sanitetsko previjalište.

Saznavši za poraz 2. bataljona, zamjenik komandanta Jošo Durbaba (narodni heroj) napustio je divizijsku bolnicu u kojoj se nalazio kao ranjenik i pohitao u Bataljon. Susret je bio težak. Nedostajala je trećina Bataljona. Upoznavši se sa situacijom i četničkim položajima, Jošo je odlučio da s onako iskrvavljenim i osakaćenim bataljonom napadne i razbije četnike oko sela Lakta. Rano ujutro 11. aprila Jošo se s prikupljenim ljudstvom, preko Močipolja i Budovače, kroz šumu, negrimijetno privukao četničkim položajima i iznenada ih napao. Poslije kratke, ali vrlo oštne borbe, četnici su uz osjetne gubitke bili razbijeni. Veća grupa četnika je zarobljena, a u našem Bataljonu nije bilo gubitaka.

To je bio posljednji i najteži dan 9. dalmatinske NOU divizije, koja je puna dva mjeseca bila u neprekidnim borbama i pokretima. Borila se i spašavala ranjenike, idući preko surovih i zaleđenih planinskih predjela, bez smjene i odmora, bez dovoljno sna i hrane. Sve je te nedaće stoički izdržala. Ali su snage divizije bile zaista na izmaku.

SLIJEVA: JERKO RADMILOVIC, VICKO KRSTULOVIC KOMANDANT 9. DALMATINSKE DIVIZIJE I MIRKO VUJOSEVIC NA PODRUČJU NEVESINJA — HERCEGOVINA MART-APRIL 1943. GODINE.

L

No, i pored pretrpljenih gubitaka, što su ih bataljoni i brigade 9. divizije imali u prethodnim borbama, dan-dva kasnije, pošto su se prikupili i donekle sredili, dijelovi Divizije, u sadejstvu s dijelovima 5. crnogorske brigade i udarne grupe 10. hercegovačke brigade, uspijevaju protivnapadom razbiti četničko-talijanske jedinice i ponovo, 11/12. aprila 1943. godine, zauzeti Nevesinje.⁸⁰ Gubitak Nevesinja demoraliziralo je četničko rukovodstvo u Hercegovini, o čemu četnički »vojvoda« Dobrosav Jevđević piše:

»Po treći put u kratkom roku mi smo osramotili naše zastave i našu vojnu slavu [. . .] Većina trupa kurvanjski je pobjeglo sa bojnog polja ispred neprijatelja, brojno slabijeg i slabije naoružanog, nezaustavivši se nakon 30 km, sve do Blagaja. Time smo u času kad su partizani upućeni na sve strane pomogli neprijatelju da se pribere, a osramotili se pred Talijanima i Hrvatima za sva vremena.

Usljed kukavičkog držanja nekih trupa, na kocki je sudbina naše organizacije i pokreta [. . .] Prilikom posljednje dvije nedjelje ispoljile su se sve gadosti i slabosti naših pojedinaca i pojedinih rodova. Jedni su klevetali oficire, drugi su preuveličavali snagu neprijatelja, treći su siti i pijani bježali ispred golih, gladnih i slabije naoružanih dalmatinaca [. . .] Četvrti su zanovetali da neće ići u akciju bez talijanske vojske [. . .]"

A evo što je neposredno prije ponovnog oslobođenja Nevesinja zamjenik načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić pisao Ivanu Milutinoviću, članu Vrhovnog štaba:

»Dalmatinska (misli se na 9. diviziju — prim. O. E.) izgubila Nevesinje, imala je žrtava od avijacije. Po izvještaju štaba divizije, vrlo su se slabo držali i borci i starješine. Svega 1.000 četnika potislo ih je s položaja.«⁸²

Devetog aprila, Velimir Terzić je pisao i Aleksandru Rankoviću, organizacionom sekretaru CK KPJ:

»Od Nevesinjskog polja, zbog vrlo slabog držanja jedinica, koje su takoreći bez borbe napustile položaje, četnici su imali uspjeha i potisli Dalmatince [. . .] Izgleda da ćemo morati opet pregrupisavati snage da bismo razbili ove bande, koje su se osilile zato jer vide ispred sebe vrlo slabog protivnika. Uopšte, problem Dalmatinske divizije, njenog daljnjeg opstanka kao operativne jedinice postoji i moramo ga brzo riješiti. Drug Stari (Josip Broz — Tito — prim. O. E.) proučava rješenje ovog pitanja.«⁸³

I dalje:

»Sto se tiče situacije kod Nevesinja, vidi se da su se Dalmatinci vrlo slabo držali — i da su *nesposobni* da izvrše dobiveni zadatak.

⁸⁰ ZBORNIK, tom II, knjiga 9, dok. 51 i 66.

⁸¹ ZBORNIK, tom IV, knjiga 12, dok. 299.

⁸² ZBORNIK, tom II, knjiga 9, dok. 27.

⁸³ ZBORNIK, tom II, knjiga 9, dok. 27.

**BORBENI PUT 9. DIVIZIJE OD 17. II DO
14. IV 1943. GOD.**

Istog dana, Stab 3. udarne divizije, a prema izvještaju 5. crnogorske brigade, o 9. dalmatinskoj diviziji izvijestio je Vrhovni štab slijedeće:

»[. . .] Jedinice 9. Dalmatinske divizije napustile su bez borbe i u neredu Nevesinjsko polje i to pred slabijim četničkim snagama. Izgleda da rukovodioci ove Divizije nemaju povjerenje u sposobnost svojih jedinica za izvršenje vojničkih zadataka, pa se u tom pogledu kod njih osjeća malodušnost. Naše je mišljenje da ovu Diviziju treba reorganizovati, dajući joj potrebne kadrove za više i niže rukovodioce iz drugih naših divizija i na taj način je osposobiti za izvršenje vojničkih zadataka.«⁸⁴

Navodi u izvještaju Velimira Terzića nisu proizašli iz ličnog uvida i temeljitog udubljanja u probleme jedinica 9. divizije, jer on nikad u njoj nije bio (obavještenja koja je servirao rukovodiocima, crpio je sa strane i neprovjeravajući ih uzima za gotovo, a baš je to bilo kobno za 9. diviziju).

Začuđuje postupak Štaba 5. crnogorske brigade 3. udarne divizije, koji bez ustručavanja napada Stab Devete divizije i njene borce i daje konkretne prijedloge da se više i niže rukovodstvo smijeni s dužnosti kao nesposobno. Stab 3. divizije, umjesto da upozori i skrene pažnju potčinjenom Štabu Brigade, bez prigovora prihvaća navedeni izvještaj i prosljeđuje ga Vrhovnom štabu. Najblaže rečeno, to je bilo nekorektno.

⁸⁴ ZBORNIK, tom IV, knjiga 12, dok. 27.

REORGANIZACIJA DEVETE DALMATINSKE NOU DIVIZIJE 14. APRILA 1943. GODINE

Poslije svih teškoća i nedaća koje su Diviziju pratile, komandant Vicko Krstulović naredio je da se glavnini dade odmor za sređivanje prilika u brigadama, a on se na poziv Vrhovnog štaba 10. aprila uputio preko Kalinovika u selo Govzu na dogovor o reorganizaciji Divizije.⁸⁵

Poslije svestranog razmatranja situacije o moralno-političkom i vojničkom stanju u 9. NOU diviziji, a imajući u vidu dalje zadatke i ulogu proleterskih i udarnih divizija NOV, vrhovni komandant NOV i POJ odlučio je 12. aprila 1943. godine da se izvrši reorganizacija 9. dalmatinske divizije.⁸⁶ Reorganizacija je izvršena na taj način što je od 3. 4. i 5. dalmatinske brigade formirana 3. dalmatinska narodnooslobodilačka udarna brigada, jačine 1200 boraca svrstanih u pet bataljona. Ostalo ljudstvo Divizije podijeljeno je i uključeno u sastav 1. dalmatinske brigade 3. udarne divizije, 2. dalmatinske brigade, 2. proleterske divizije i u još neke druge jedinice. Istovremeno je bolnica Divizije priključena Centralnoj bolnici Vrhovnog štaba, dok je dio medicinskog osoblja ostao u sastavu novoformirane 3. brigade. Istom odlukom Stab IV operativne zone Hrvatske, koji je ujedno bio i Stab 9. divizije, ostao je i dalje na snazi i u dotadašnjem sastavu.⁸⁷

Drugog dana nakon donošenja odluke, tj. 14. aprila 1943. godine, pristupilo se rasformiranju 9. dalmatinske NOU divizije. Dakle, ta je operativna jedinica *postojala samo dva mjeseca!* Kao što je rečeno, od cijele Divizije ostala je samo njena 3. brigada, koja će, u pojačanom sastavu i pod rukovodstvom novog Štaba, nastaviti borbu kroz Hercegovinu, Sandžak i Crnu Goru, sve do Sutješke.

Govoreći o rasformiranju Devete divizije njen tadašnji komandant Vicko Krstulović, mišljenja je da je ipak divizija mogla opstati bar sa dvije brigade.

⁸⁵ ZBORNIK, tom II, knjiga 9, dok. 51 i 56.

⁸⁶ ISTO, dokument broj 56.

⁸⁷ ISTO.

STAB 9. DALMATINSKE UDARNE DIVIZIJE PRED RASFORMIRANJE — APRILA 1943. GODINE. SLIJEVA: ANTE BANINA ZAMJENIK KOMANDANTA, LJUBISA UROSEVIC POMOĆNIK NAČELNIKA ŠTABA, VICKO KRSTULOVIĆ KOMANDANT DIVIZIJE, MLADEN IVEKOVIC DELEGAT VRHOVNOG ŠTABA, IVICA KUKOC POLITIČKI KOMESAR DIVIZIJE, MIRKO VUJOSEVIC. MATE JAKSLIC I JERKO RADMILOVIC.

FORMIRANJE TREĆE SAMOSTALNE DALMATINSKE NOU BRIGADE

Prema odluci Vrhovnog štaba, rukovodstvo novoformirane 3. dalmatinske brigade sačinjavali su:

1) Komandant: Vojin Popović, zvani »Petar Božović«, dotadašnji komandant 5. dalmatinske brigade 9. divizije.

2) Zamjenik komandanta: Branko Dude, dotadašnji komandant 3. dalmatinske brigade 9. divizije.

3) Politički komesar: Milija Stanišić, dotadašnji politički komesar 5. dalmatinske brigade 9. divizije.

4) Zamjenik političkog komesara: Ante Roje, dotadašnji zamjenik političkog komesara 3. brigade 9. divizije.⁸⁸

Pored navedenih širi Stab brigade su sačinjavali slijedeći drugovi:

1) Načelnik Štaba: Stanko Parmač, dotadašnji zamjenik komandanta 3. brigade 9. divizije.

2) Intendant: Ivo Sperac.

3) Referent sainteta: Dr. Vjekoslav Beljakov.

Politodjel brigade sačinjavali su drugovi iz bivše 3. brigade 9. divizije, a to su:

a) Branko Petričević — Kada, radnik po partijsko-organizacionim pitanjima u brigadi;

b) Maksim Goranović, radnik po kulturno-političkim pitanjima u brigadi; i

c) Zaga Stojilović, radnik po omladinskim pitanjima u brigadi.⁸⁹

SASTAV ŠTABOVA BATALJONA

I bataljon: komandant Petar Jelovac, a politički komesar Čedo Cvrlje.

II bataljon: komandant Jošo Durbaba, a politički komesar Augustin Jukić.

III bataljon: komandant Mijo Jerković, a politički komesar Jozo Tomašević.

⁸⁸ ZBORNIK, tom II, knjiga 9, dokumenat broj 56.

⁸⁹ ZBORNIK, tom II, knjiga 8, dokumenat broj 32, i ZBORNIK, tom II, knjiga 9, dokumenat broj 56.

KOMANDANT 9. DALMATINSKE DIVIZIJE — VICKO KRSTULOVIĆ, MLADEN IVEKOVIC I SLAVKO - STANKO MANDER KOD KIFINA SELA — NEVESINJE, U PROLJEĆE 1943. GODINE RAZGOVARAJU SA SELJACIMA.

IV bataljon: komadnant Ante Milić, a politički komesar Ivan Šalov.

V bataljon: komandant Vojo Sekulić, a politički komesar Petar Bogunović.

Vrhovni štab je računao da će ovako brojno oformljena i odabranim kadrom popunjena, te sa dovoljno oružja snabdjevena, brigada biti u stanju izvršiti sve zadatke koji se pred nju budu postavili. Međutim, kao što će se vidjeti iz kasnijeg izlaganja, brigada je već bila »bolesna« i ona neće moći u potpunosti ispuniti sva očekivanja.

Sredinom aprila od Blagaja je otpočeo jak napad četničko-talijanskih snaga na 3. dalmatinsku NOU brigadu u širem rejonu Nevesinja. Brigada je uspješno odolijevala neprijateljskim nasrtajima. Međutim, potkraj aprila neprijatelj je, uz podršku avijacije i artiljerije, te s nekoliko tenkova, uspio potisnuti zaštitne dijelove 3. brigade i ponovno ovladati Nevesinjem.⁹⁰ Potom se 3. dalmatinska brigada, a po naređenju Vrhovnog komandanta, 30. aprila povukla od Nevesinja, i preko Uloga izbila u Kalinovik, gdje je obrazovala rezervu Vrhovnog štaba. Tu je dobila zadatak da kod sela Broda prijeđe Drinu, i sjeverozapadno od Pljevalja smjeni s položaja 3. krajišku brigadu 1. proleterske divizije.

Evo što se o tom kaže u naređenju Vrhovnog komandanta, Štabu Prve proleterske divizije:

»Vaša 3-ća Krajiška moći će krenuti u pravcu Sandžaka čim stigne na njeno mjesto 3-ća dalmatinska brigada.⁹¹

A Velimir Terzić, u izvještaju Aleksandru Rankoviću, o tome je p'sao:

»Predvidio sam sve za organizaciju pokreta i ishranu Treće dalmatinske brigade«.⁹²

Dok se dan-dva prije polaska na novi zadatak Brigada zadržala u rejonu Kalinovika izvjestan broj boraca oboljelih od tifusa predan je Centralnoj bolnici po naređenju Velimira Terzića. Međutim, Terzić se ljuti na Štab brigade što je tako postupio, pa je o tome pisao Aleksandru Rankoviću:

»Zamisli molim te, juče III dalmatinska brigada ostavila je 80 pjegavaca u Kalinoviku na nadležnost Centralnoj bolnici. Tako sam ja naredio — da se zarazni odvoje od njih i koncentrišu na jedno mjesto — svi. Ali mene broj iznenaduje i drugovi ljekari (Đukanović Vojo i Martinović Stanko) boje se da ova III dalmatinska ne pođe putem baniskih brigada. Nevjerojatno slabo vode računa. Ponovno sam ja jutros skrenuo pažnju komandantu brigade Vojinu Popoviću

⁹⁰ ZBORNIK, tom II, knjiga 9, dokumenat broj 77, i ZBORNIK, tom IV, knjiga 12, dokumenat broj 288.

⁹¹ ZBORNIK, tom II, knjiga 9, dokumenat broj 146.

⁹² ISTO, dokumenat broj 152.

»JAMA«

*Tu ste me našli ležati na strani,
Braćo rođena, neznani junaci;
Pjevali ste, i k'o kad se dani,
Široka svjetlost, kao božji znaci,
Okupala me. Rekoh zar su snovi?
Tko je to pjevao? Tko mi rane povi?
Oćutjeh na čelu meku ruku žene;
Sladak glas začuh: »Partizani, družo!
Počivaj! Muke su ti osvećene!«
Ruke se moje prema glasu pruže,
Bez riječi, i dosegnuh nježno lice,
Kosu i pušku, bombu vidarice.*

ODLOMAK..

PJESNIK IVAN GORAN KOVAČIĆ I BOGDAN NOVVIĆ U RAZGOVORU SA BORCIMA KOD KIFINA SELA U PROLJEĆE 1943. GODINE.

na (parenje). Danas po sporazumu sa dr Đukanovićem, uputićemo im iz Centralne bolnice ekipu za parenje, koja će ih stalno pratiti u toku pokreta».⁹³

Što je po Terzićevom trebao uraditi Štab Brigade sa 80 boraca i starješina oboljelih od tifusa kad je brigada morala hitno krenuti na izvršenju dobivenog zadatka? Uradio je ono što je bilo najnormalnije — predao ih je bolnici.

Tadašnji referent Saniteta 3. dalmatinske brigade, dr Ratko Viličić, o tome kaže:

»Pjegavi tifus, koji se uvukao kao zloćudna avet, spuštao se na Brigadu poput nesavladive nemani, da bi se osvetio onima koji su se suprotstavili snazi prirode i ljudske moći i pokazali *da se i nemoguće može!* Ta ratna pošast, koja je možda od svih najteža, sada nemilosrdno kosi Brigadu koja se topi u grču borbi. Samo jednog dana, 30. aprila 1943. godine, predao sam, i sam na početku te bolesti, oko 120 bolesnika od pjegavca u bolnicu Kalinovik.

Težak i surov je danak koji je Brigada morala dati, jer se taj danak plaćao samo životima svojih boraca. Potpuno smo svjesni da će nam posljedice nošenja bolesnika i ranjenika svakodnevno oduzmati nove i nove živote.«

⁹³ ZBORNIK, tom IV, knjiga 13, dokumenat broj 34, i ZBORNIK, tom II, knjiga 9, dokumenat broj 153.

LETICA DR. ZORICA, ROĐENA 1926. GODINE U PODGORI, MAKARSKA. STUPILA U NOVJ POČETKOM 1942. GODINE. BILA JE BORAC I BOLNIČARKA U 4. I 3. DALMATINSKOJ BRIGADI 9. DIVIZIJE. PO ZAVRŠETKU RATA ZAVRŠILA JE MEDICINSKI FAKULTET I SPECIJALIZACIJU. LIJEČNIK JE NA INFektivnoj KLINICI VMA U BEOGRADU. MAJKA JE TROJE DJECE. IMA SINA STUDENTA SAOBRAĆAJNOG FAKULTETA I DVIJE KĆERKE BLIZANKE KOJE SU U III RAZREDU GIMNAZIJE. UDATA JE ZA PUKOVNIKA IVICU ZLATOVICA, NOSIOCA PARTIZANSKE »SPOMENICE 1941«.

BORBE TREĆE DALMATINSKE BRIGADE U SANDŽAKU

(od 6. do 30. maja 1943. godine)

Trećeg maja 3. dalmatinska br'gada, krenula je iz rejonu Kalinovika — preko sela Miljevine, Broda na Drini, Zavajita i Čelebića i poslije dva-tri dana napornog marša izbila sjevero-zapadno od Pljevalja. Na tom dalekom putu veliki broj njenih boraca oboljelih od tifusa 'zbačen je iz stroja.

Čim je brigada izbila na određeno područje stavljena je pod komandu Prve proleterske divizije, od koje je dobila konkretni zadatak.

Branko Dude, koji je kao zamjenik Komandanta, komandovao brigadom, o tome piše:

»Šestog maja je Treća dalmatinska brigada u rejonu zapadno od Pljevalja smjenila Treću krajišku br'gadu, i dobila zadatak da glavninom snaga spriječi prodor neprijatelja iz Pljevalja pravcem Meljak — Čelebić, gdje se nalazila Centralna bolnica sa ranjenicima, i dijelom snaga zatvori pravac Pljevlja — Kosanica. Kasnijim naređenjem upućen je jedan bataljon u selo Boljaniće radi održavanja veze sa Šestom istočno-bosanskom br'gadam, koja se nalazila u rejonu Čainiće.«⁹⁴

Pored navedenog, dan-dva kasnije na terenu su izvršena izvjesna pomjeranja jedinica, pa su Trećoj dalmatinskoj brigadi preciznije određeni zadaci i raspored bataljona.

Evo što se o tom u naređenju Štaba Prve proleterske divizije, kaže:

»Treća dalmatinska brigada, pomjeriće svoje snage u desno, postavljajući glavninu na lijevu obalu rijeke Čehotine, a manji dio snaga na desnoj obali na prostoriji G. Brvenica — - Glasinca — Boljanići — Kreče. Zadatak ove brigade je zatvaranje pravca od Pljevalja objema stranama Čehotine. Imati u vidu da je zbog smještaja dijelova Centralne bolnice — najosjetljiviji pravac koji izvodi ka Meljaku i Čelebiću, te za njegovo zatvaranje — po potrebi angažovati sve snage.

Predlažemo ovakav raspored:

— Tri bataljona na prostoriji: D. Brvenica — Hoćevina — Kruševo — Podpeće; u Podpeće svakako postaviti jedan bataljon za zatvaranje pravca ka Kosenici, za održavanje veze sa levokrnlnim bataljonom Sandžačke brigade i za bočni udar u slučaju da neprijatelj prodre ka Meljaku. Bataljon određen za Podpeće uputiti sutra zorom.

⁹⁴ ZBORNİK »SUTJESKA«, knjiga II, strana 59.

Ostala dva bataljona: na desnoj obali Čehotine na prostoriji koja je već označena, održavajući vezu prema Foči sa Šestom istočno-bosanskom brigadom.⁹⁵

Treća dalmatinska brigada, nakon što je zaposjela određene položaje, vodila je borbu protiv Talijana i četnika oko Pljevalja i Podpeći. Šesnaestog maja, izvijestila je Štab Treće sandžačke brigade o slijedećem:

»Noću 15. na 16. tekućeg mjeseca, izvješten' smo od Štaba Šeste istočno-bosanske brigade, da je neprijatelj (Vražija divizija) sa šest tenkova uspio da uđe u Čajniče.

Neprijatelj je nastupao u dvije kolone, jednom jačine jedne bojne (oko 600) iz pravca Goražde. Druga kolona iste jačine došla im je iza leđa od pravca Foče i Boljardine, i kako izgleda da je ova kolona iznenadila jedinice Šeste brigade. Prema izvještaju komandanta ove Brigade oni su pokušali u par navrata da zaustave neprijatelja, ali bez uspjeha, iako su imali žrtava. Jedinice Šeste istočno-bosanske brigade se povlače prema Meljaku. Iz izvještaja vidimo da nemaju veze sa Drugom dalmatinskom ni sa Petnaestom majevičkom brigadom.«⁹⁶

Osamnaestog maja, u rejonu Boljanića, 369. njemački puk, potpomognut 3. četom 202. tenkovskog bataljona, odbacio je dijelove Treće dalmatinske i Osme banijske brigade, koji su se, pod veoma nepovoljnim uslovima, povukli prema Čehotini. Pošto je pristigao i 4. bataljon, u toku dana se uspjelo spriječiti neprijatelja da forsira rijeku i prijeđu na njenu lijevu obalu.

Istog dana Treća dalmatinska brigada, po naređenju Vrhovnog štaba, stavljena je pod privremenu komandu Štaba Sedme banijske divizije, koja je izbila na to područje. Tada je brigada dobila zadatak da organizira obranu rijeke Čehotine na otkjenu sela Gradac — selo Petine — selo Vihoč, da na desnoj obali rijeke smijeni dijelove Šeste istočno-bosanske brigade, i da ne dozvoli neprijatelju prelaz preko Čehotine i prodor u pravcu Čelebića.

Pavle Jakšić, komandant Sedme banijske divizije, o tome, pored ostalog, piše:

»U sastav Sedme divizije ušla je 18. maja i Treća dalmatinska brigada, što je davalo nade da će Sedma divizija, dok se malo prehrani, opet postati relativno snažna, iako je daleko od njene ranije snage i moći...«⁹⁷

⁹⁵ ZBORNIK, tom IV, knjiga 13, dokumenat broj 34, i ZBORNIK, tom II, knjiga 9, dokumenat broj 153.

⁹⁶ ZBORNIK, tom IV, knjiga 13, dokumenat broj 85.

⁹⁷ ZBORNIK »SUTJESKA«, knjiga I, strana 104—105.

I dalje:

»Treća dalmatinska brigada raspoređena je u rejonu sela Kruševo — selo Hoćevina — selo D. Brvenica... a 20. maja po narednji Vrhovnog štaba pomjerena je na prostoriju sela G. Orlja — selo G. i D. Grada — Selo Mrčevo, dok je na njeno mjesto upućena Osmo brigada iz divizijske rezerve«.

Dvadeset drugog maja avijacija neprijatelja bila je posebno aktivna u bombardiranju položaja Treće dalmatinske brigade, i tom je prilikom nanijela velike gubitke 2. bataljonu. Sutradan, u svanuće, 1. i 2. bataljon 369. puka 369. njemačke legionarske divizije, potpomognuti drugim artiljerijskim divizionom i avijacijom, prešli su u napad na otcjeku s. Gradac — s. Mrčevo i poslije uporne borbe uspjeli odbaciti 2. i 4. bataljon, te u toku dana kod sela Gradac forsirati rijeku Čehotinu, uspostavivši mostobran na lijevoj obali u rejonu Gradca i Plužina.

O tome se u izvještaju Štaba VII divizije, kaže:

»Dvadesetčetvrtog maja neprijatelj je jako bombardovao »štukama« avionima položaje III dalmatinske brigade kod sela Gradac. Nakon bombardovanja neprijatelj je odbacio dijelove... brigade, prešao rijeku Čehotinu i napredovao sve do Popov Dola. Ovim prodorom neprijatelj je razdvojio snage III dalmatinske i presjekao veze između Štaba divizije i Štaba III dalmatinske brigade. U vezi sa tim, naredili smo 8. brigadi da se poveže sa III dalmatinskom i da izvrše protivnapad. Treća dalmatinska bila je vrlo neaktivna u pripremama za protivnapad. Drugi dan, 3. dalmatinska izvršila je protivnapad. Međutim, zbog nepovezanosti napad nije uspio. Osmo brigada zbog neobavještenosti u napadu nije učestvovala.«⁹⁸

U vezi sa uspjehom što su ga Nijemci postigli na Čehotini kod sela Gradac, Vrhovni je štab 25. maja naredio Štabu 7. divizije, da se protivnapadom naših jedinica, neprijatelj odbaci na desnu obalu rijeke.

Evo što se u tom naređenju kaže:

»Odmah uputite 3. dalmatinsku brigadu prema Gradcu da odbaci neprijatelja preko Čehotine i obezbjedi lijevu obalu. Na pravcu koji sada drži 3. dalmatinska, pošaljite jednu vašu brigadu.«⁹⁹

Međutim, zbog nedovoljne pripreme i slabe organiziranosti kod naših jedinica, protivnapad na neprijatelja nije uspio. U izvještaju Štaba 7. divizije, dostavljenog Vrhovnom štabu, o tome se pored ostalog, kaže:

⁹⁸ ZBORNIK, tom IV, knjiga 13, dokumenat broj 128.

⁹⁹ ZBORNIK, tom II, knjiga 9, dokumenat broj 216.

»Dvadesetčetvrtog maja izvršen je novi napad na neprijatelja kod Popov Dola. U ovom napadu učestvovali su tri bataljona III krajiške brigade, četiri bataljona III dalmatinske brigade i dva bataljona 8 banijske brigade 7 divizije. I ovaj napad nije uspio. Neprijatelj je izvršio kontranapad i odbacio naše snage. Mi smo imali 2 mrtva i 4 ranjena druga. Neprijateljski gubici nisu nam poznati. Razlog neuspjeha je u tome što se neprijatelju dalo vremena da se pribere i prikupi i sa pojačanjem osvoji položaje, slabo međusobno sadejstvo naših jedinica. Međutim, snage 3. dalmatinske bile su neaktivne, tom svojom neaktivnošću nisu štatile bok naših snaga. Neprijatelj je to iskoristio i koncentričnim napadom uspio ponovno odbaciti naše, prešavši rijeku Čehotinu.

Dvadesetsedmog maja, izdali smo naređenje našim jedinicama ... Dva bataljona III dalmatinske uputili smo na sektor sela Uništa i Selišta sa zadatkom da našim snagama zašтите desni bok.«¹⁰⁰

Nikola Karanović, komandant Treće krajiške brigade, koja je učestvovala u protivnapadu na Nijemce u rejonu Popov Dola, događaj opisuje drukčije nego što ga prikazuje Stab 7. divizije.

Evo što on o tom pored ostalog, piše:

»Sa Dalmatincima na Čehotini«.

»Neprijatelj je forsirao reku Čehotinu i u širem rejonu Gradac i potiskuje snage Treće dalmatinske brigade ka Popovu Dolu«, glasilu je naređenje Štaba Prve proleterske divizije, koje smo primili predveče 25. maja. I dalje: »Sa Trećom krajiškom brigadom tokom noći 25/26. i dana 26. maja hitno se prebacite preko Čelebića u rejon Popov Do. Ovde se povezati sa Trećom dalmatinskom brigadom i u zajednici sa istom razbiti tamošnjeg neprijatelja i odbaciti ga nazad preko Čehotine.«

». . . Noću 25/26. rnja (od Foče i Drine — prim. O. E.), krenuli smo u rejon Čelebića Suho Polje. Čitavu noć maršujemo nepunih 20 kilometara. Pokret usporava kiša koja celu noć pada »kao iz kabla«. Put je blatnjav i vodi uglavnom kroz šumu. Gusta pomrčina takođe ometa pokret. Sve nas to strahovito zamara i iscrpljuje. Ipak, na vreme stižemo u pomenuti rejon. Poslije kraćeg odmora produžujemo pokret i do mraka izbijamo na domak Popov Dola i Vojetine, kako je predviđeno. Uspostavljamo vezu sa Trećom dalmatinskom brigadom. Komandant brigade, Branko Dude pokazuje nam liniju fronta. Nemci su već prodrli u Popov Do, a Treća dalmatinska brigada, oslonjena leđima na severne padine pl. Ljubišnje, vodi teške borbe.

. . . Zajedno sa Trećom dalmatinskom brigadom, noću 26/27. maja, prelazimo u protivnapad na otseku Popov Do — s. Vijenac — Goli Vis.

¹⁰⁰ ZBORNIK, tom IV, knjiga 13, dokumenat broj 129.

STAB TREĆE SAMOSTALNE DALMATINSKE NOU BRIGADE
U TOKU PETE NEPRIJATELJSKE OFANZIVE — MAJA 1943. GO-
DINE U SANDŽAKU. S DESNA: MILIJA STANSLIĆ POLITIČKI KO-
MESAR BRIGADE, BRANKO DUDE ZAMJENIK KOMANDANTA,
VOJIN POPOVIĆ KOMANDANT BRIGADE, JOVO MIODRAGOVIĆ,
PROTA VJERSKI REFERENT BRIGADE (POGINUO 15. JUNA 1943.
NA JAHORINI OD NJEMAČKOG BOMBARDOVANJA), IVICA KU-
KOC POLITIČKI KOMESAR RASFORMIRANE 9. DALMATINSKE
DIVIZIJE, ANTE ROJE ZAMJENIK POLITIČKOG KOMESARA
BRIGADE, MAKSIM GORANOVIĆ I BRANKO PETRICEVIĆ-KADA.
ČLANOVI POLITODJELA BRIGADE.

Borba je oštra i traje čitavu noć i narednog dana do oko podne. Pogodni i veoma pregledni položaji koje napadamo već su utvrđeni i neprijatelj ih veoma uporno brani. Inače bi bio nabačen na Čehotinu, koja je, sem u užem rejonu s. Gradac, teško prelazna. Zbog toga on naročito žilavo drži visove iznad Vijenca i Goli Vis. Ovi su položaji samo u toku 27. maja prelazili nekoliko puta iz ruke u ruku . . .«

Gledamo kako se Nijemci utvrđuju i dovlače iz dubine pojačanja. Gubici od 26 mrtvih i ranjenih što smo ih na ostsjeku Goli Vis —Vijenac izbrojili, izgleda da su im dobra opomena da se, ako žele produžiti napad, moraju bolje pripremiti. Međutim, sa neprijateljskih položaja preglednost je vrlo dobra, pa su i naši gubici dosta veliki — 17 mrtvih i teže ranjenih (iz tri bataljona). Zamoreni smo i iscrpeni, ali smo rešili da Nemce po svaku cenu razbijemo i odbacimo na desnu obalu Čehotine.

Štabovi izviđaju i prave planove. Komunisti i skojevci se dogovaraju o merama za izvršenje zadatka . . .

Sve je u znaku ubrzanih priprema za nov napad. Ali, tek što je podne nešto odmaklo, iz štaba divizije stiže naređenje da odmah, preko Čelebića, krenemo ka Zlatnom Boru. Nemamo vremena ni da pojedemo jelo koje se u šumi, na severnim padinama Ljubišnje, puši u kazanima.

Dvadesetmog maja ponovno smo u reonu Čelebića. Po treći put za posljednja tri dana.«¹⁰¹

Novonastala situacija kod 1. proleterske divizije i Centralne bolnice u Čelebiću, zahtijevala je da Treća krajiška brigada prekine započetu borbu protiv Nijemaca u Popovom Dolu, i da se hitno vrati na Fočanski mostobran.

Kao zaključak o protivnapadu na Čehotini Nikola Karanović piše:

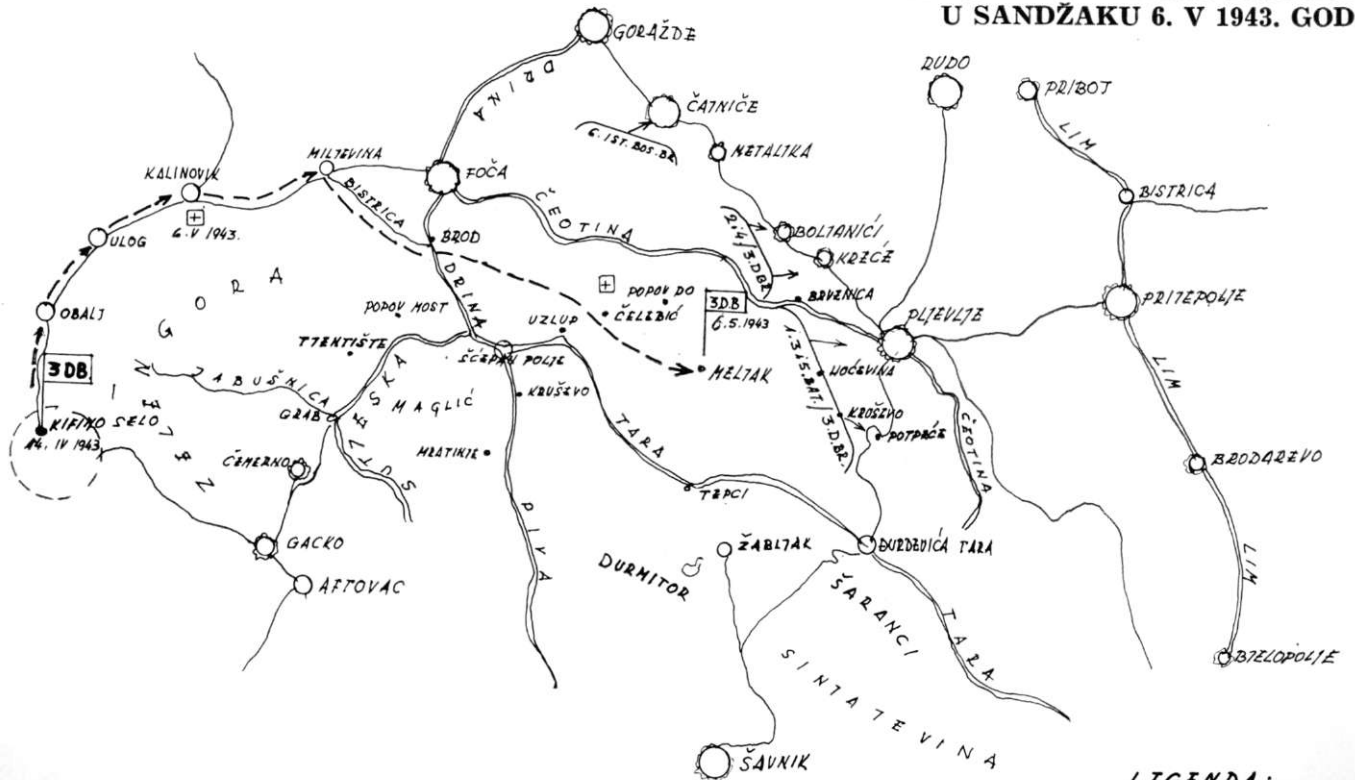
»Iako nismo uspjeli da 369. legionarsku diviziju nabacimo na Čehotinu, ipak smo joj sasvim pokvarili planove. Na tim položajima ostala je sve do 30. maja, čekajući da je pojača 4. puk »Brandenburg« da bi ponovno prešla u napad.«

Savo Vuković, komandir čete pratećih oruđa brigade, koji je u navedenom protivnapadu na Nijemce, sa vodom minobacača podržavao 2. bataljon Treće dalmatinske, o utiscima iz te borbe, pored ostalog piše:

»Na prostoru sela Sljivinsko — Meljak — Šljuke — Bjedići i Popov Do, jedinice Treće dalmatinske brigade zatvarale su prilaze ka Velikoj, Ljubišnji i puteve koji preko nje vode za Taru i Pivu, kuda su se Povlačile naše glavne snage da bi stvorile vrijeme za evakuaciju ranjenika i jedinica. Sela Polje i Popov Do, kao i sjeverne padine Velike Ljubišnje, zatvarao je Kninski bataljon (2. bataljon 3. dalmatinske brigade — prim. O. E.).

¹⁰¹ ZBORNIK »SUTJESKA«, knjiga I, strana 42—43.

**BORBENI RASPORED 3. DALMATINSKE BRIGADE
U SANDŽAKU 6. V 1943. GOD.**

LEGENDA:

- NEPRIZJATELJSKA UPORIŠTA
- > PRAVAC KRETANJA 3. DAL. BRIG.
- +— BORBENI RASPORED 6. V 1943.

27. jnaja 1943. upućen je Kninskom bataljonu, kao ojačanje, jedan vod minobacača brigadne čete pratećih oruđa s kojim sam pošao i ja kao komandir čete.

... Malo zatim stigli smo na određeno mjesto; javio sam se komandantu bataljona, s njim utanačio zadatak i poveo vod na vatreni položaj. Tek što smo postavili oruđa (još nismo stigli ni da ih maskiramo) začu se izdaleka potmulo zujanje . . . Devet aviona sa kukastim krstom ustrmiše se na selo Popov Do ... Za tili čas su iz mnogih kuća suknuli visoki stupovi dima, a slabije udžerice rasprsnuše se kao gromom pogođene i na njihovom mestu osta samo gomila crnih ruševina u garu i pepelu.

... Osvanulo je jutro i sa njime Nijemci. Oni su očajnički napadali i ponekada uspijevali da prodru do ivice šume, ali su tu u samoj šumi bili tako razbijeni da su se u paničnom begstvu vraćali svojim položajima. Kninski bataljon, jedinstven i čvrst kao i uvek, sledeći pr. mer svoga neustrašivog komandanta, sručio bi se na njih kao lavina kojoj je teško bilo doleteti. Tako su se u toku dana neprekidno smenjivali njemački napadi i naši protivnapadi.

... Sutradan je vod minobacača sačekao svoju četvu na Zirovoj Gori i vratio se u njen sastav.«¹⁰²

U izvještaju Štaba Treće dalmatinske brigade, kaže se da protivnapad naših jedinica na neprijatelja ni po drugi put nije uspio zbog kišovitog vremena, nepoznavanja ispresjecanog i pošumljenog zemljišta, kao i nepovezanosti između bataljona. Zbog velike pomrčine i magle njen 4. bataljon upao je usred neprijateljskog rasporeda. Razvila se borba prsa u prsa, u kojoj je neprijatelj imao osjetne gubitke. U svanuće neprijatelj je uveo pojačanja i uspio odbaciti 4. bataljon Treće dalmatinske brigade. Ali su pokušaji neprijatelja da proširi mostobran ipak odbijeni.

Stab Sedme divizije, u svom izvještaju Vrhovnom štabu o Trećoj dalmatinskoj, koja je svega sedam dana bila pod komandom VII divizije, kaže:

»Sto se tiče 3. dalmatinske brigade, mi ne bismo mogli još dati jedan objektivni sud o njoj, ali, koliko smo primjetili u ovo nekoliko dana što je pod našom komandom, ona proživljavala . . . jednu tešku krizu i zdravstvenu i vojno-političku. Tifus kod nje se pojavio u posljednje vrijeme u dosta jakoj formi. Između jedinica u toku borbe bilo je slabe koordinacije, a kod rukovodstva prilična kolebljivost i neodlučnost po pitanju energičnog napada na neprijatelja kod prodora preko Gradca. Tek na nekoliko naših uzastopnih naređenja izvršen je jedan ozbiljniji kontranapad, kad je već dozvoljeno neprijatelju da konsoliduje i utvrdi svoje položaje. U borbama su imali dosta gubitaka — samo od avijacije oko 15 mrtvih i 8 ranjenih, što

¹⁰² ZBORNIK »SUTJEŠKA«, knjiga IV, strana 219—220

BIHAĆ 10. I 1943. G.

Reče mi jednom, iznenada, Goran:

- *Žele Vas. Biste li Vi k njima?*
- *Bih, odgovorih.*
- *Sada? Odmah?*
- *Da.*
- *Da govorim s kiparom?*
- *Možeš.*
- To bijaše sve.*

KNJIŽEVNIK NAZOR VLADIMIR, RODEN 1876. GODINE U POSTIRAMA NA OTOKU BRACU. STUPIO U NOVJ 1942. GODINE. OVA JE SLIKA SA PARTIZANIMA U SANDŽAKU MAJA 1943. GODINE. UMRO JE 1949. GODINE.

je bila prilična nesmotrenost i nepažnja rukovodećih drugova.¹⁰³ Kod boraca se osjeća neiskustvo i mladost po borbi. Ako bolest produži ovako kao do danas a što je vrlo vjerovatno, ova jedinica može zapasti u vrlo teško stanje.«¹⁰⁴

O zdravstvenom stanju ljudstva i organizaciji sanitetske službe u Trećoj dalmatinskoj brigadi, dr Vladislav Beljakov, o tome pored ostalog, piše:

»Krajem aprila 1943. postavljen sam za referenta saniteta Treće dalmatinske brigade koja se nalazila negdje oko Pljevalja... Sa kurirrom Safetom Brkićem kroz dva dana hoda stigao sam u Stab Treće dalmatinske brigade. Naređeno mi je da radim u brigadnoj bolnici... Odmah sam otišao u jedinice i organizovao opštu dezinfekciju, kupanje i šišanje. Po bataljonima smo izradili suve komore, a na položajima prokuvali veš, pošto nismo imali partizanske buradi. U jedinicama sam otkrio još nekoliko slučajeva pegavog tifusa i uputio sam ih u brigadnu bolnicu, a neke sam vodove stavio u karantin.

Brigadna bolnica smjestila se u školskoj zgradi u selu Trnovici. Bila je dobro obezbeđena hranom. Seljaci su donosili sve što je bilo potrebno. Intendant brigade Šperac mnogo se brinuo za ishranu bolesnika i ranjenika. U selu smo sakupili platno, čaršafe, peškire itd., i sve to pretvorili u zavojni materijal. Od pegavca razbolio se i obaveštajni oficir Štaba brigade Stanko Parmač... Držao se junački. Tu u Trnovici od pegavog tifusa umrla je supruga Vice Buljana i nekoliko drugova. Jedan od bolesnika pucao je iz revolvera, koga je bio sakrio, ranio jednog druga, a drugog ubio. Posle je pucao u sebe i ubio se. To se odigralo tako brzo da niko nije mogao da pritekne u pomoć...«¹⁰⁵

Točna je konstatacija Štaba 7. divizije, da je Treća dalmatinska brigada tada proživljavala tešku krizu. Posebno je bilo teško zbog većeg broja oboljelih od tifusa i većeg broja ranjenih boraca. Ali je tačno i to, da se od nje bez obzira na takvo stanje zahtjevalo da zadatke izvršava kao najzdravija jedinica.

Zbog takve objektivne situacije, neumjesno je optuživati Treću dalmatinsku brigadu i stavljati joj u grijeh da nije izvršila ono što je za nju bilo nemoguće.

Iz prednjeg je vidljivo, da je u napadu na Nijemce i domobrane kod sela Gradac i Popov Dol, učestvovala 3. krajiška, 3. dalmatinska i dva bataljona 8. banijske brigade. Mislim da bi sve ove jedinice i njihovi štabovi trebali solidarno dijeliti odgovornost zbog ovog neuspjeha.

¹⁰³ Tom prilikom su samo iz 2. bataljona, poginuli sledeći borci: Kurduk Luka, Kukulj Nikola, Maglov Sava, Maglov Boško, Maglov Spase, Novaković Momir i Sinobad Milan.

¹⁰⁴ ZBORNIK, tom IV, knjiga 13, dokumenat broj 129.

¹⁰⁵ ZBORNIK »SUTJESKA«, knjiga III, strana 363.

Odmah poslije neuspjele akcije kod Gradca i Popov Dola, kao što je rečeno, Treća krajiška brigada je povučena prema Čelebiću, a Treća dalmatinska i dalje je ostala u obrani navedenih položaja, na kojima ju je zatekla Peta neprijateljska ofanziva. Tada su na svim frontovima glavne operativne grupe Vrhovnog štaba nastupili teški dani, koji su postojali sve teži, poprimajući dramatične momente.

Iz niže navedenih naređenja Vrhovnog štaba, Prvoj proleterskoj i Sedmoj banijskoj diviziji, koje su se nalazile na prostori Sandžaka, može se sagledati ozbiljnost situacije u kojoj su se tih dana nalazile naše jedinice.

Evo što je 28. maja, Vrhovni štab naredio 1. proleterskoj diviziji:

»Držite most kod sela Uzlupa i omogućite prebacivanje 7. divizije i 3. dalmatinske brigade (iz Sandžaka preko rijeke Tare u Crnu Goru — prim. O. E.), kod sela Uzlupa.«¹⁰⁶

Istog dana je Vrhovni štab 7. diviziji, naredio:

»Odmah krenite sa vašim brigadama i 3. dalmatinskom prema Uzlupu, sa zadatkom da se prebacite preko Uzlupa na lijevu obalu Tare. Mostobran obezbeđuje Prva proleterska divizija. Pokret preduzmite odmah padom mraka.«¹⁰⁷

I dalje:

Štabu 1. proleterske divizije, odmah prebacite 1. proletersku i 3. krajišku i 3. dalmatinsku brigadu na lijevu obalu Tare — na Uzlup. Po završenom prebacivanju ostavite na liniji Sćepan Polje — Uzlup jedan bataljon 1. proleterske i dva bataliona 3. dalmatinske brigade, a sve ostalo prebacite na lijevu obalu Drine na mostu kod Kruševa. Sedma banijska divizija prebaciće se kod Tepaca.«¹⁰⁶

Pored navedenog, a zbog brzine događaja koji su se u Sandžaku na frontu 1. i 7. divizije odvijali, Vrhovni štab je u 14 sati, izdao Štabu 7. divizije i ovo naređenje:

»Ništa nas ne izvještavate o situaciji i pored nekoliko naših naređenja ... Snosite punu odgovornost za takvo shvaćanje i postupanje u ovim ozbiljnim časovima naše borbe.

Odmah čim primite ovo naređenje izvjestite nas o sledećem:

1) Na kojim ste položajima sa vašim jedinicama? 2) Da li ste i gdje vodili borbu posljednja dva dana? 3) Rezultat borbe kod Gradca i Popova Dola? 4) Da li neprijatelj vrši neke ispade iz Pljevalja? 5) Sta je sa njemačkom kolonom koja je napredovala ka Maoču i Podvijencima. 6) Sto dalje namjerava neprijatelj. 7) O stanju vaših jedinica kao i o stanju Treće dalmatinske brigade posebno.

ZBORNİK, tom II, knjiga 9, dokumenat broj 226.

¹⁰⁷ ISTO.

¹⁰⁸ ISTO, dokumenat broj 230.

Kao što smo vam javili radiogramom, vaš je zadatak:

a) Da zatvorite pravac ka Slatini — Bobovu i Lever Tari; b) U tom cilju držite položaje: Popov Do — Vrba — Kakmuža — Kosariica — Đurđevića Tara, sa težištem odbrane na svom lijevom krilu, tj. prema sjeveru; c) Najtješnju vezu morate održavati sa 1. divizijom kod Čelebića i stalno se obavještavati o stanju kod nje. Vjerovatno je da ćete se brigadama VII. divizije i Trećom dalmatinskom brigadom u jednoj teškoj situaciji prebacivati kod Uzlupa — zato morate biti upoznati sa situacijom kod Čelebića i redovno biti u vezi sa 1. divizijom; d) Prijelaz na Tari kod Tepaca i Lever Tare — budno čuvati po svaku cijenu.«¹⁰⁹

Pred noć, Vrhovni komandant je *pod hitno* radiogramom naredio Štabu 7. divizije, da se njegove jedinice iz Sandžaka prebace na lijevu obalu rijeke Tare kod sela Tepaca, a Treća dalmatinska kod sela Uzlupa.

Evo što se u tom naređenju kaže:

»Sa vaše tri brigade hitno se prebacite na lijevu obalu Tare kod Tepaca. Treća dalmatinska prebaciće se kod Uzlupa.«¹¹⁰

Dva dana kasnije, — 30. maja — Vrhovni štab je urgirao kod Štaba 7. divizije, da ubrza pokret svojih jedinica za prebacivanje iz Sandžaka preko rijeke Tare u Crnu Goru, naređujući mu slijedeće:

»Ubrzajte pokret vaših jedinica. Sa vama neka odmah pođe — istim pravcem — i 3. dalmatinska brigada sa jednim bataljonom iz 1. proleterske. Treća dalmatinska, čim stigne na Rudine stavlja se pod komandu Prve proleterske divizije . . .«¹¹¹

Istog dana, od Vrhovnog štaba, uslijedilo je naređenje Štabu 1. proleterske divizije, u kojem se kaže:

»Dalmatinskoj (Trećoj NOU brigadi, prim. — O. E.) naređeno je da krene na Rudine — pod vašu komandu.«¹¹²

I dalje:

»Štabu 7. divizije, Treću dalmatinsku odmah uputite preko Rudina na lijevu obalu Drine — pod komandu Prve divizije.«¹¹³

Iz prednjeg se naslućuje da u Vrhovnom štabu nije u potpunosti bila jasna situacija na desnoj obali Tare od Šćepan Polja do Uzlupa, kojeg su Nijemci već bili doveli u pitanje.

¹⁰⁹ ZBORNIK, tom II, knjiga 9, dokumenat broj 229.

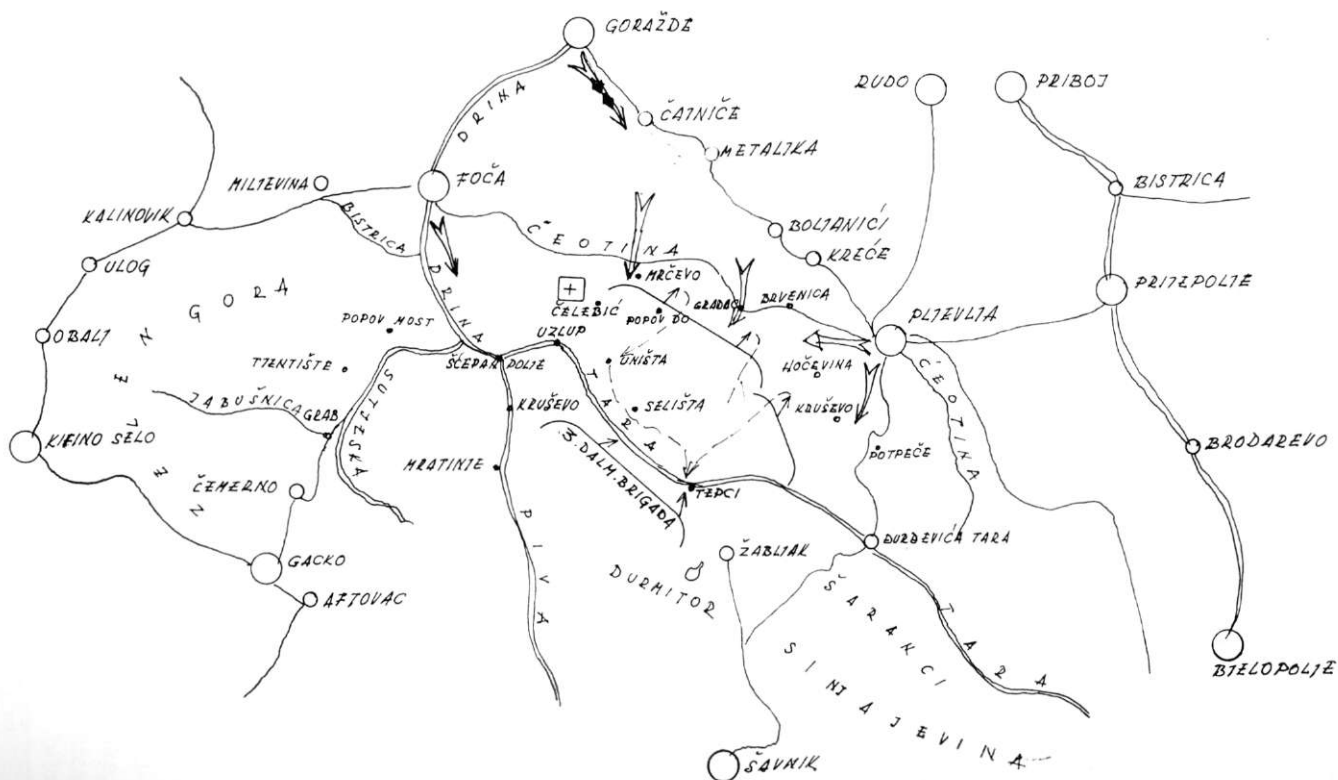
¹¹⁰ ZBORNIK, tom II, knjiga 9, dokumenat broj 231.

¹¹¹ ISTO, dokumenat broj 238.

¹¹² ZBORNIK, tom II, knjiga 9, dokumenat broj 240.

¹¹³ ISTO, dokumenat broj 243.

**BORBE 3. DALMATINSKE BRIGADE
OD 22. DO 30. V 1943. GOD.**

U toku 28. maja, na mostobranu kod Uzlupa situacija se naglo pogoršala. Dijelovi 118. njemačke lovačke divizije i 4. domobranske brigade, zauzeli su selo Zlatni Bor, potisnuvši 1. proletersku brigadu na rijeku Taru i ugrozili još jedini vrlo značajni prijelaz za ostale naše jedinice iz Sandžaka — viseći most preko Tare, kod Uzlupa. Tako su dijelovi 1. proleterske divizije bili primorani noću 28/29. maja na tom mjestu prebacivati se iz Sandžaka na lijevu obalu rijeke Tare. Zbog toga se Treća dalmatinska brigada i Sedma banijska divizija, nisu mogle kod Uzlupa prebaciti u Crnu Goru, gdje im je bilo ranije naređeno, već su bile primorane da to izvode na istočnom dijelu Tare, kod sela Tepaca.

Prešavši iz Sandžaka u Crnu Goru, 3. dalmatinskoj brigadi je naređeno, da što prije preko Durmitora, Pive i Mratinja izbije na Vučevo, gdje će od Štaba 1. proleterske divizije dobiti novi zadatak.

Evo što se u tom naređenju Vrhovnog štaba od 31. maja u 11 sati, dostavljenog Štabu 7. divizije, o tome kaže:

»Odmah saopštite po najboljem kuriru — IV. bataljonu I. Proleterske brigade i 3. dalmatinskoj brigadi da krenu na Barin Do i da pređu Pivu na mostu kod Mratinja a zatim produže pokret na Vučevo i stupe u vezu sa Štabom I. divizije, koja se tamo nalazi. Ovo uradite bezuslovno. Most kod D. Kruševa na Pivi neupotrebljiv je za konje, ali pješaci mogu prelaziti. Most kod Mratinja upotrebljiv je i za pješake i sve vrste stoke-komore.«¹¹⁴

¹¹⁴ ISTO, dokumenat broj 245.

PREKO DURMITORA I PIVSKE PLANINE

Primivši navedeno naređenje, Treća dalmatinska brigada je iz sela Tepci krenula prema Durmitoru i dalje ka Pivi. Vrijeme je bilo veoma loše, a marš dug i naporan. Brigadna bolnica sa velikim brojem ranjenika i bolesnika, usporavala je pokret brigade preko teško prohodnog terena.

Referent saniteta, dr Vladislav Beljakov, taj je marš pored ostalog, ovako opisao:

»Sledećeg dana posle podne krenuli smo prema Durmitoru. Broj ranjenika i bolesnika se povećavao. Iz svih bataljona prikupljeni su borci sa nabojima, iznureni i bolesni; snabdjeli smo ih sa dovoljnim brojem konja i pripremili ranjenike za marš. Bilo je oko 20 konjanika, a ostali su mogli pješaćiti. Iz sela smo izišli pjevajući. Pred mrak ulazimo u šumu. Padala je kiša i put se sve više pretvarao u blato. Sto više ulazimo u šumu sve dublje gazimo blato. Dok se još pomalo vidjelo nekako se kretalo napred, ali kad se sasvim smrklo kretanje je postalo sve teže. Upadalo se u blato do kolena i stalno se spoticali. Konji su propadali do trbuha. Stalno se gubila veza, čuli su se jauci i psovka. Ranjenici su padali u blato. Većina je patila od noćnog slepila i dalje pokret postaje nemogućan. Borili smo se sa blatom i mrakom. U daljnjem se skrenulo s puta i zanoćilo.

Stalno je padala kiša, ipak smo založili vatru. Borci su se razmestili pokraj vatre i začula se pesma. Spavanje je bilo skoro nemoguće, ali pred zoru kad se malo kiša stišala ljudi su pospali. Osvanuo je lep dan. Jutarnja hladnoća i šumska vlaga izazivali su drhtavicu kod neispavanih i do kože mokrih ljudi. Krenuli smo dalje i jedva čekali da grane sunce. U daljnjem smo se kretali krajem šume pored puta, gdje je teren bio tvrdi. Peli smo se na Durmitor. Posle podne, kada je sunce pržilo kožu izišli smo na neki vrh i tu se pored koliba, odmorili. Pili smo vodu ali za jelo nije bilo ništa.

Tridesetprvog maja stigli smo do Sušičkog jezera i tu se odmarali ... Hirurška ekipa na čelu sa dr Morović, odvojila se od bolnice III brigade i priključila Centralnoj bolnici.

Predveče je počela da pada kiša . . . Bio je izvjesan predah i odmor, a potom pokret. . . Marševalo se dugo i naporan. Broj bolesnika, iako smo predali tifusare zaraznoj bolnici, nije se smanjio. Iz jedinica je sve više dolazilo ljudi s nabojima i ranama na nogama. Nije bilo obuće. Mnogi su išli na sopstvenim »donovima«. Neki su imali i konja, ali se teško jahalo . . .«

Drugi dan ujutro Brigada je prešla preko visećeg mosta na rijeci Pivi i stigla u selo Mratinje, naišavši na dijelove Četvrte proleTERSke brigade. Tu se sat-dva odmorila, a zatim je uslijedio još teži marš uz mratinsko stijenje i litice.

Prvog juna u 6,06 sati, Vrhovni štab je izvjestio Prvu proleTERSku diviziju, da će u toku noći na Vučevo izbiti 3. dalmatinska brigada, naredivši joj da je prihvati.

Evo što se u tom naređenju kaže:

»Treća dalmatinska će noćas stići na Vučevo. Dajte joj vezu«. ¹¹⁵

Ovo je bio zadnji pisani dokumenat s kojim se 3. dalmatinska NOU brigada spom nje u planovima Vrhovnog štaba. Pored toga je vidljivo, da se sa brigadom u toku dva mjeseca manevriralo, stavljajući je pod komandu sad jednog, sad drugog štaba divizije.

¹¹⁵ ZBORNIK, tom II, knjiga 9, dokumenat broj 249.

PAUNOVIC SINISA POK. JOZE, RODEN 7. VII 1922. GOD. U MAKARSKOJ. U NOV OD 1942. BORAC 2. BATALJONA 4. BRIGADE 9. DIVIZIJE, A KASNIJE 3. DALMATINSKE BRIGADE. POGINUO JUNA 1943. NA PRILAZIMA SUTJESCI U BORBI PROTIV NIJEMACA IZ 118. LOVAČKE DIVIZIJE.

BORBA NA SUTJESCI I RASFORMIRANJE TREĆE DALMATINSKE BRIGADE 6. JUNA 1943. GODINE

Predahnuvši u selu Mratinju, Brigada je krenula na visoravan Vučeva. Bio je to njen najteži dan. Kiša je pljštala, natapajući po-
cjepanu odjeću i obuću boraca. Beskrajna uzbrdica, blato i kiša. Ljudi
su jedva koračali. Gundali su i govorili o jelu, jer su bili gladni.
Započela bi se pjesma i izgledalo je da ljudi lakše pješače. »Velika je
to stvar pjesma. Uvijek smo je započinjali kad smo se teško kretali«
— piše Vladislav Beljakov. Ona nam je olakšavala. Bodrila je ljude.
Međutim, ovog puta nikako nije išlo. Bila je uzbrdica i teško se mo-
glo pjevati. Većina je boraca bilo mokro do kože.

Uz veliko naprezanje iscrpljenog ljudstva, preko Klekove Glave,
Poljane i Suhe Gore, Brigada je pred noć 1. juna izbila na plato Vu-
čeva. Tada je u kanjonu Sutjeske bjesnila prava bitka. Jake snage
118. njemačke lovačke divizije, podržane artiljerijom i avijacijom
blokirale su lijevu obalu rijeke Sutjeske, od njenog ušća u Drinu, pa
sve do sela Tjentišta, obuhvatajući sela Popov Most i Mrkalj. Time
su našim jedinicama, koje su se iz mratinjske kotline i preko Vučeva
probijale prema Zelengori — zatvorile jedini pravac. Te položaje
Nijemci su uporno branili, odolijevajući žestokim napadima dijelova
Prve i Druge proleterske, Treće krajiške, Šeste istočno-bosanske i
Majevičke brigade, koje su dan-dva ranije bile prebačene iz Sandža-
ka i ovladale dijelom desne obale rijeke Sutjeske.

Kao što je naredeno od Vrhovnog štaba, na Vučevu je Treću
dalmatinsku brigadu prihvatio Štab Prve proleterske divizije. Upo-
znajući komandanta sa situacijom u dolini Sutjeske i na okolnim po-
ložajima, naredeno mu je slijedeće:

»Vaš zadatak je — da smenite na otseku ušća Sutjeske u Drinu
— Curevo — Sadići Šestu istočno-bosansku brigadu i jedan bataljon
Treće krajiške. Oni učestvuju u proboju. Dosadanji pokušaji nepri-
jatelja na tom otseku bili su uspješno odbijeni. Vodite računa da nam
je držanje Vučeva još uvijek važno, jer sve naše jedinice nisu još
prešle rijeku Pivu.«¹¹⁶

Po dobivenom zadatku, Brigada je 2. juna smijenila navedene
jedinice, preuzevši određene položaje. Branila ih je sve do 6. juna.
U tom periodu dijelovi 118. njemačke lovačke divizije, nisu predu-
zimali značajnije napade iz doline Sutjeske prema Vučevu. Ali su
zato Nijemci artiljerijskom vatrom obasipali položaje 3. dalmatinske

ZBORNİK »SUTJEŠKA«, knjiga II, strana 61.

brigade. Topovi su nemilosrdno grurali, a granate su po položaju lomile i čupale stoljetne bukve, nanoseći brigadi osjetne gubitke. Naročito je teško bilo održati položaj u rejonu Pustog Polja, na ušću Sutjeske u Drinu, na kome je 2. bataljon imao velike žrtve.

Tako je 3. dalmatinska brigada na tim položajima četiri dana i noći štitila desni bok naših jedinica, koje su se od Pive i Mratinja preko Vučeva probijale ka Sutješci i Zelengori.

Buro Kladar n, piše, da je 3. dalmatinska NOU brigada iz mratinjske kotline izišla na Vučevo 2. juna 1943. godine.¹¹⁷ Ali, u daljnjoj razradi operacije, ni u tekstu ni u skicama, ne prikazuje Brigadu u borbi protiv Nijemaca! Povjesničaru i neposrednom učesniku događaja ne bi se smjela potkrasti omaška da u op su i prikazivanju rasporeda vlastitih i protivničkih snaga, u jednoj odlučnoj operaciji kao što je bila b tka na Sutješci, u kojoj je i pojedinac značio mnogo, ispusti tako veliku jedin cu kao što je bila Treća dalmatinska.

Rudi Petovar, tadašnji načelnik Štaba Šeste istočno-bosanske brigade, piše da je 3. dalmatinska NOU brigada, preuzela položaje od Šeste brigade, 3. juna 1943. godine.¹¹⁸

Šestcg juna, jedinice Sedme divizije, smijen le su 3. dalmatinsku brigadu na položajima Pusto Polje, Čurevo i Koritnik. To su bile zadnje borbe što ih je vodila 3. dalmatinska samostalna brigada iz rasformirane 9. divizije.

Šestog juna 1943. godine, na sjeveroistočnim padinama planine Vučevo, u rejonu Mlakva i Javorka, a po naređenju Vrhovnog štaba NOVJ, rasformirana je i Treća dalmatinska NOU brigada, posljednja jedinica 9. udarne divizije. Njeni borci popunili su jedinice 1. i 2. proleterske divizije. U »Kronologiji Oslobođilačka borba naroda Jugoslavije 1941—1945« na strani 489, kaže se da je Brigada rasformirana navedenog datuma. Međutim, izvjesni preživjeli rukovodioci tvrde da je 3. dalmatinska NOU brigada rasformirana 7. juna. Đuro Kladarin, piše, da je 3. dalmatinska NOU brigada rasformirana *dva dana ranije*, tj. 4. juna 1943. godine.¹¹⁹ što ni u kom slučaju ne može biti točno, jer je 3. dalmatinska, po preuzimanju položaja od Šeste brigade, još tri-četiri dana na položajima Čurevo — Koritnik, štitila desni bok naših jedinica koje su se preko Vučeva povlačile na zapad, i tom prilikom pretrpjele izvjesne gubitke.

Pored navedenog, Nikola Karanović, opisujući akcije Treće krajiške brigade tih dana, kaže da je Brigada 4. juna pred mrak, iz mratinjske kotline, izbila na Vučevo i u Mrkalj Kladama i zanoćila.

¹¹⁷ NAVEDENA STUDIJA, strana 406.

¹¹⁸ »ŠESTA ISTOČNO-BOSANSKA BRIGADA«, strana 187, izdanje Voino-istorijskog instituta, — Beograd 1964. godine.

¹¹⁹ NAVEDENA STUDIJA, strana 412.

SRZIC NADA POK. ANTE, ROĐENA 27. XI 1924. GODINE U MAKARSKOJ. U NOVJ STUPILA 1942 BORAC 1. ČETE 3. BATAUONA 3. DALMATINSKE BRIGADE. POGINULA JUNA 1943. NA PODRUČJU SUTJESKE, U BORBI PROTIV NIJEMACA IZ 118. LOVAČKE DIVIZIJE.

Evo što on o tome piše:

»*Petog juna* nastavili smo pokret od Mrkalj Klada preko Siljevice i Kikala...« *Drugi Bataljon* nije bio u brigadnoj koloni. *On je upućen* u rejon Koritnika kao rezerva Treće dalmatinske brigade.«¹²⁰ (Podvukao O. E.). Ovo je ipak dokaz da 3. dalmatinska brigada nije rasformirana 4. juna, kao što piše Đuro Kladarin.

Šestog juna, oko podne, 3. dalmatinsku NOU brigadu s navedenih položaja smijenili su dijelovi Sedme banijske divizije, čiji je politički komesar, upravo tada, bio Đuro Kladarin.

Dakle, niko nije siguran u svoje navode. Sve su to pretpostavke i nagađanja. No, bilo kako bilo, činjenica je da je brigada — bez pismenog dokumenta, po usmenom naređenju Vrhovnog komandanta, u jeku najteže bitke na Sutješci, bila rasformirana.

Doktor Vladislav Beljakov o tome, pored ostalog, piše:

»Šestog juna Treća dalmatinska brigada bila je rasformirana, a njeno ljudstvo trebalo je da popuni Prvu i Drugu proletersku diviziju. Većina boraca se izjasnila za Drugu dalmatinsku brigadu. Odlučio sam da idem u Prvu proletersku...

Sav sanitetski materijal je bio određen za Drugu dalmatinsku brigadu, jer se pretpostavljalo da je Prva proleterska divizija dobro snabdjevena. Sposobne smo uputili u svoje jedinice a ostale zadržali u bolnici Prve divizije. Idućeg dana krenuli smo prema Sutješci.

Sedmog juna prešli smo Sutjesku negdje između Tjentišta i Suhe. Tu smo se rastali. Veća grupa trebala je da ide u Drugu dalmatinsku, a manja u Prvu proletersku diviziju . . .«^m

A Branko Dude, koji je neposredno učestvovao u rasformiranju Brigade, o tome piše:

»... 6. juna, Treća dalmatinska NOU brigada je rasformirana, radi popune Prve i Druge proleterske divizije. Njen 2. bataljon, pošto je popunjen, upućen je u Drugu dalmatinsku brigadu s kojom se kroz Zelengoru probijao na sjeverozapad. Od ostalih boraca formirana su dva ojačana bataljona, predviđena za popunu 1. i 2. proleterske divizije. Oni su se preko Sutjeske kroz neprijateljski obruč u Zelengori samostalno probijali, i kod sela Miljevine, 13. juna ušli u sastav jedinica u koje su bili predviđeni.¹²²

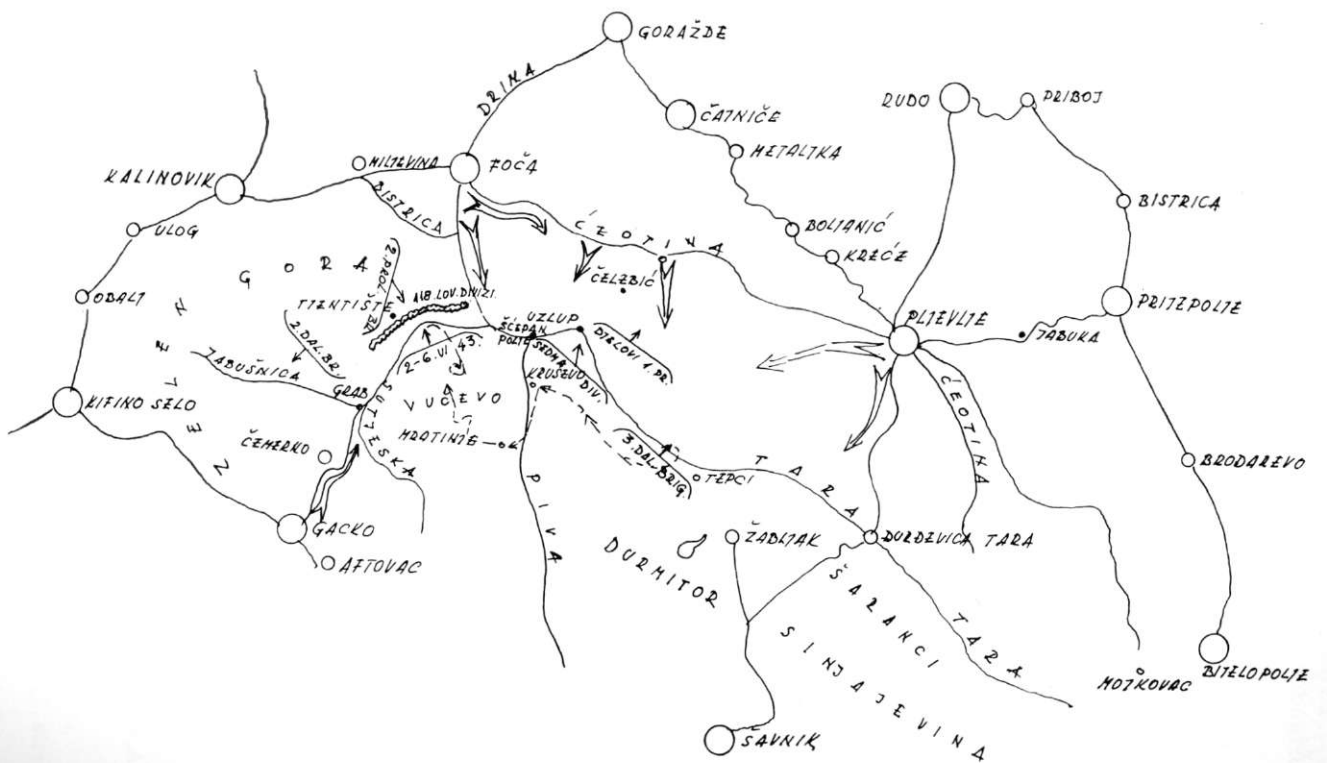
Sto je uslovalo da se 3. dalmatinska NOU brigada i pored ojačane popunjenosti u ljudstvu, probranim starješinskim kadrom i opskrbljena s dovoljno naoružanja bude tako brzo rasformirana?

¹²⁰ ZBORNİK »SUTJESKA«, knjiga II, strana 48.

¹²¹ ZBORNİK »SUTJESKA«, knjiga 371—372.

¹²² »SUTJESKA« 1943—1973«, strana 80/81, NIP »Monos

**BORBA 3. DALMATINSKE BRIGADE NA SUTJESCI
OD 2. DO 6. VI 1943. GOD.**

Evo nekih momenata, koji su prouzrokovali takvu situaciju kod brigade:

a) premorenost ljudstva u neprekidnim šestomjesečnim borbama i pokretima; b) nošenje ranjenika, pored fizičkih i psihičkih posljedica, na ljude je ostavilo strah da se ponovno mogu naći u takvom položaju; c) rasformiranje 9. divizije ostavilo je izvjesnu nesigurnost; d) brigadu je sve više i više savlađivao tifus, samo na maršu od Nevesinja do pred Pljevlja iz stroja je izbačeno 380 boraca, a svakodnevno je poneki bio mrtav, a ranjeni i bolesni stalno su otpremeni u bolnicu; e) ishrana ljudstva bila je više nego slaba. Supa i komadić mesa bio je dnevni obrok hrane itd.

Sve je to dovelo da borci izgube povjerenje u starješine i vlastitu sposobnost. Niko nije više bio u stanju da istom sastavu povрати nekadašnje moralno-političko raspoloženje i samopouzdanje. Međutim, ljudstvo iz rasformirane 3. dalmatinske brigade č'm je stiglo u 1. i 2. dalmatinsku, preporodilo se i ni u čemu se nije razlikovalo od ostalih boraca i starješina u toj jedinici.

ZAKLJUČAK O ULOZI 9. DIVIZIJE U SASTAVU GOG VRHOVNOG ŠTABA NOVJ U IV OFANZIVI

Tako se u potpunosti ugasio život i postojanje *izmučene, ali slavne prve dalmatinske NOU divizije*, koja će poslije tri mjeseca Odlukom Vrhovnog štaba NOVJ, 8. septembra 1943. godine, po drugi put biti formirana od 1. i 3. dalmatinske brigade,¹²³ ali pod daleko povoljnijim vojno-političkim okolnostima u Dalmaciji, Hrvatskoj i uopće na jugoslavenskom bojištu.

U tu dalmatinsku, ponovno rođenu, Diviziju, početkom januara 1945. godine, ušla je proslavljena 2. proleterska dalmatinska brigada.¹²⁴

Tako je ta taktičko-operativna jedinica dobro naoružana, produžila borbeni put i tradicije prve — 9. divizije. U svojim pohodima oslobodila je Široki Brijeg, Karlobag, Pag i Rab, te Kvarnerske otoke, Opatiju, Istru i Trst, prenoseći slavu dalmatinskog partizanskog oružja.

Zbog pobjeda postignutih na bojnopolju protiv fašizma, sve tri brigade 9. dalmatinske NOU divizije, odlikovane su Ordenom narodnog heroja.

I dalje:

»O stanju u Devetoj dalmatinskoj diviziji Vicko Krstulović piše — da je Vrhovni štab bio redovno obavještavan od strane Štaba Divizije, ali obavještenja koja je on dobivao iz drugih izvora nisu uvijek bila točna i objektivna . . .«¹²⁵

Pored navedenog, Buro Kladarin, u spomenutoj studiji, piše:

»Treća, Četvrta i Peta brigada Devete divizije, bile su mlade jedinice i ušle u Četvrtu i Petu ofanzivu, izuzev Treće brigade s vrlo malo borbenog iskustva. Odmah poslije formiranja Deveta divizija ušla je u teške borbe (. . .) Nedovoljno organizaciono učvršćena, mladim kadrom, naročito nižim, po prelazu Neretve primila je *najteži zadatak* — (transport bolesnika i nošenje 250 teških ranjenika — prim. O. E.), masovno se zarazila od tifusa.«^{126*}

¹²³ »HRONOLOGIJA OSLOBODILAČKE BORBE NARODA JUGOSLAVIJE 1941—1945«, strana 541.

¹²¹ ISTO, strana 1051.

¹²⁵ »SUTJESKA«, knjiga I, strana 380.

¹²⁶ »SLOM 4. i 5. OKUPATORSKO-KVISLINŠKE OFANZIVE«, strana 309.

Ako se prednja konstatacija uzme kao točna, tj. da je 9. dalmatinska NOU divizija, do donošenja odluke o njejoj reorganizaciji, imala gubitke kao što navodi Đuro Kladarin, onda je to bio glavni razlog s kojim se rukovodio Vrhovni štab u momentu donošenja odluke o njenom rasformiranju.

Kad se prednjem dodaju izvještaji Štaba Divizije u kojima se prikazuje teško stanje u jedinicima, izvještaj zamjenika načelnika Vrhovnog štaba u kojem se stanje u 9. diviziji prikazuje izuzetno teškim, te izvještaj partijskog komiteta za nevesinjski srez u kojem Diviziju optužuju da je svojim postupcima na nevesinjskom području pogoršala i onako tešku političku situaciju, onda je logična odluka o rasformiranju Devete dalmatinske divizije.

Slika Divizije ne bi bila potpuna, ako joj ne bismo dodali i ovaj rezime:

Divizija je formirana u najkritičnijim momentima IV neprijateljske ofanzive, kad nije imala ni vremena, a ni mogućnosti, da se formacijski sredi i organizaciono učvrsti, te je odmah iz pokreta, morala stupiti u teške okršaje s neprijateljem, kao i ostale divizije Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba. Neposredno poslije njenog formiranja uslijedile su teške borbe s Talijanima, ustašama i četnicima oko Trilja, Zadvarja, Ljubuškog, Vrgorca, Širokog Brijega i Sestanovaca, na planini Čvrstnici i Plaše, te poznato forsiranje Neretve. A baš je ovoj Diviziji palo u dio da preuzme nošenje teških ranjenika i tifusara uz snijegom pokriveni Prenj i ostale planine sjeverne Hercegovine, sve do Nevesinjskog polja, u najtežim zimskim uvjetima.

Čim je taj zadatak izvršila, ubačena je u borbu za oslobođenje Nevesinja i proširenje slobodne teritorije u tom dijelu Hercegovine.

Pojava 9. dalmatinske NOU divizije, u Hercegovni kao velike operativne jedinice, pretežno sastavljene od hrvatskog žvlja, imala je i veliki politički značaj. Ona je znatno doprinijela razbijanju četničke propagande da su svi Hrvati ustaše, što su oni među narodom stalno isticali. Osim toga, Divizija je uza se vezala znatan dio neprijateljskih snaga i u potpunosti izvršila postavljeni joj zadatak.

Vrijednost Divizije ne može nitko umanjiti, a što se nije njeno prisustvo na tom području cjelishodnije iskoristilo, najmanje su krivi njeni borci koji se u spomenutim izvještajima omalovažavaju.

U ratu nema gotovog ljudskog materijala, a posebno ga nije bilo u našim prilikama NOB-a, nego postoji onakav kakav se od kuće i s terena dobio. Njegovo uzdizanje zahtijevalo je intenzivni vojno-politički rad, kojeg, na žalost, više, zbog objektivnih nego subjektivnih okolnosti u kojima se nalazila 9. NOU divizija, nije moglo biti u dovoljnoj mjeri;

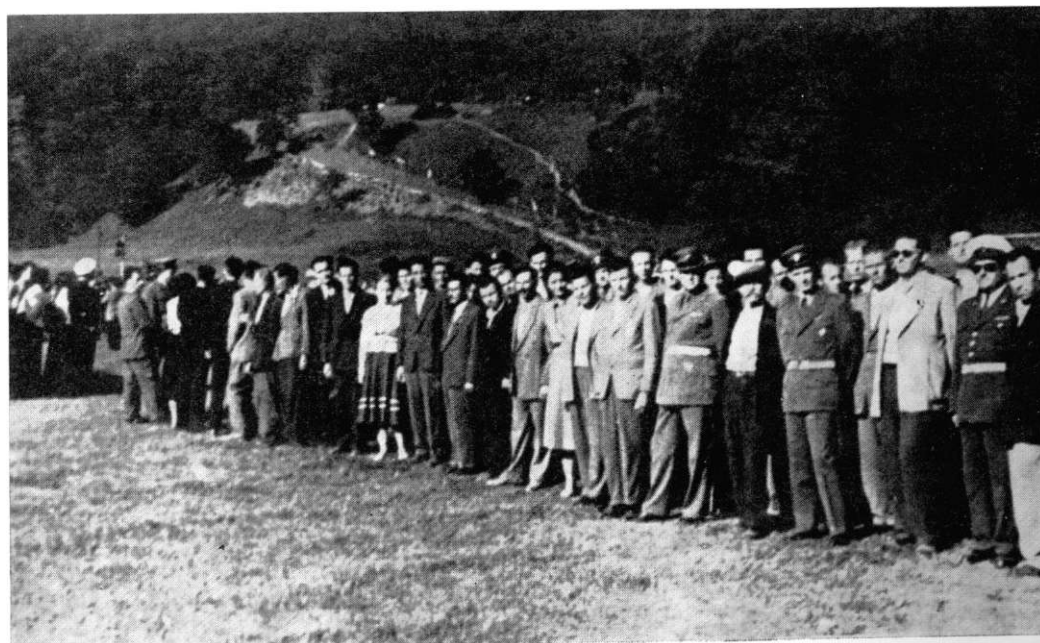

BORCI 3. DALMATINSKE SAMOSTALNE BRIGADE SA VICKOM KRSTULOVICEM KOMANDANTOM RASFORMIRANE 9. DALMATINSKE DIVIZIJE, NA SUTJESCI — ZELENGORI U VRIJEME 5 NEPRIJATELJSKE OFANZIVE.

Diviziju u cjelini, a posebno njenu 4. i 5. brigadu, sačinjavali su novomobilizirani borci, od kojih dobar dio nije imao oružja. Oni nisu imali skoro nikakvog vojničkog, a pogotovo borbenog iskustva. Uz to, došavši od svojih domova i naviknuti na primorsku klimu, odjedanput su se sreli sa surovošću, glađu, zimom i hercegovačkim goletima, što nije bilo bez negativnog odraza na njihovo fizičko, psihičko i moralno stanje;

Dok su druge divizije Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba odlučno i brzom ofanzivnošću prodirale naprijed i razbile neprijateljske snage, koje su im se suprotstavljale na pravcu prodora, pri čemu su dolazile do oružja, hrane i drugih potreba, a postignutim uspjesima pothranjivale borbeni moral, dotle je 9. divizija bila vezana za obrambene položaje i ranjenike, zbog čega joj je slabila snaga i borbena moć. Pa i pored svih nedaća, Divizija je hrabro podnosila sve tegobe i časno izvršila svoj zadatak.

Deveta dalmatinska NOU divizija je dala neizmjerne žrtve za spas ranjenika i, iako najmlađa i s najmanje borbenog iskustva, ona je dobila veoma težak i odgovoran zadatak. Njeni borci i starješine su prešli dug i naporan put od preko 700 kilometara, ali su svjesno i po žrtvovno prihvatili i one zadatke na Čehotini i one na Sutješci i izvršavali ih ne žaleći svoje živote. U njihovom izvršavanju mnogi od njih su ostali na bojištu u kanjonu Neretve, na Prenju, oko Nevesinja i u gudurama Sutjeske i Zelengore. Oni su dali svoje živote da bi spasili druge. Može li biti što veličanstvenije od toga?

PREŽIVJELI BORCI 3. DALMATINSKE NOU BRIGADE 1958. GODINE, NA PROSLAVI 15. GODIŠNJICE BITKE NA SUTJESCI.

SPISAK

BORACA I RUKOVODILACA 9. DALMATINSKE NOU DIVIZIJE
KOJI SU POGINULI I NESTALI U BORBAMA OD
11. II DO 15. IV 1943. GOD.

ALAVANJA PAVAO Vasiljev
AMIŽIĆ MARIN Jozin
ANDRIJAŠEVIĆ ANDRIJA
ANDRIJAŠEVIĆ IVO Stipanov
ANDRIJAŠEVIĆ PETAR Pepić
ANDRIJASEVIC MARIN Ivanov
ANDRIJAŠEVIĆ JOZO Matin
ANDRIJŠEVIC ANĐELKO Ivanov
ANTIC VLADE
ANTIC VLADO Jerin
ANTIŠIĆ IVAN Matin
ANTUNOVIC RATKO
ANUŠIĆ IVAN Lukin
ASANOVIC MATE Andrijin

BABARIC JOZO Jerin
BAKOTIĆ JOZO Ianov
BAKOTIĆ CEDO Lukin
BAKOTIĆ MARIN Lukin
BATINARIC MASA žena Lukina
BATINIC JAKOV
BEARA BRANKO Jakovljević
BEARA PETAR Jozin
BEĆIR DUŠAN Nikolin
BECIR JOSIP Nikolin
BELAMARIC JERE
BELAMARIC MARICA žena Jerina
BEOVIC TADIJA Matin
BEZIC IVAN Petrov
BEZIC NIKOLA Franin
BEZIC STANKO Franin
BILORBK IVAN Stipanov
BOGUNOVIC MATE Petrov
BOGUNOVIC PERO
BOLJOTA ANTE Nikolin
BORIC MARIJAN Ivanov
BORIC RAJKO
BORIC RAJKO Vicin

BOROVINIC JURE Ivanov
BOROVINIC MARKO Ilijin
BOROVINC PETAR Todorov
BOŠKOVIC NIKO Nikolin
BOSKOVIC NIKO
BOZOVIC MARKO Petrov
BOZIC RUŽA Petrova
BOZDAR BOZO Ivanov
BRAJKOVIC ANDRIJA Jozin
BRAJKOVIC BOZO
BRALIC SREČKO Jozin
BASKIN DUJE
BRASKIN DUJE Markov
BRASKIN ROZA Dujina
BRASKIN ROZA Petrova
BRATIĆ PETAR Filipov
BRBIC ZVONKO Antin
BRKOVIC ANTE Matin
BRAJIC IVAN Antin
BUCA PERO Stipin
BUCE IVAN Matin
BUKLJES IVAN Stipanov
BULIC FILE Josipova
BULIC JOSIP Pavin
BULIC JOSIP Petrov
BULJAN ANĐELKA žena Vicina
BULJEVAC ANTE Jakovljević
BURA DRAGO Markov
BURMAZ ANTE Antin
BURMAZ DUJE Matin

CAREV KUZMA Rokov
CEROVIC VULE
COLIC IVE — Sebo
CRNOGORAC MILAN — Mićo
CVITKOVAC BOZO Dušanov
CVITKOVAC JOVAN Božin
CVITKOVAC SAVO Markov

COSO MILOŠ Milošev
COSO SPIRO Milošev
CUDINA FILIP
CUDINA" MILE Franin
CUDINA NIKOLA-LENJO Jozin
ČUDINA ZUJKO Ivanov
ČULUM MATE Nikolin
CURKOVIC NIKOLA Matin

CERINA JAKOV
ČOLAK LUKA Matin
COVIC ANTE Klemin
COVIC BOZO Markov
COVIC IVAN Martinov
COVIC LUKA Jakovljević
COVIC MARIJAN Antin
COVIC MILAN Antin

DEAN ZVONKO Stankov
DELIC KRUNO Jozin
DELONGA STIPE Jakovljević
DEVČIĆ JOSIP Marijanov
DEVČIĆ MARIJAN Josipov
DIMITROVIĆ JOVO
DOBRAŠIN ZDRAVKO Vinkov
DOLJANAC VICE Matin
DOMLJANOV ANTE Dujin
DRAGIČEVIĆ NIKOLA
DRASKOVIĆ IVE Dionizi
DRASKOVIĆ MARIJA
DRASKOVIĆ VOJKO
DRASKOVIĆ ZDENKO
DUCIĆ NIKOLA Franin
DUDE MILOŠ
DUJISIN JOSIP Mijin
DUMIČIĆ DUŠAN

DAPIC MARKO Filipov
DKOVIĆ ROKO Jozin
ĐINĐIĆ MILAN
ĐIRIĆ ANTE Jozin
DIRILIĆ IVAN Grgin
DIRILIĆ KRIŽAN Petrov
DIRILIĆ MATE Ivanov
DIRILIĆ MATE Josipov
DIRILIĆ MATE Petrov
DIRILIĆ NIKOLA Ivanov

DIRILIĆ NIKOLA Petrov
DIRILIĆ ŠTIPAN Božin
ĐURIĆ ĐORĐE Krstin
DURIĆ STEVO-ANTE Savin
DURIĆ KRIŽAN Petrov
ERCEGOVIĆ TOMO Antin
ERICA ANTE MARINOV

ESKINJA MARIJA Jankova
ESKINJA NIKO
ESKINJA SILVESTAR

FILINIĆ BRANKO Filicijin
FRANIĆ NEVENKA
FRANKOVIĆ IVAN Jozin
FRANKOVIĆ IVO Antin
FRANIN JAKOV Ivanov

GOLIĆ ANTE Cosin
GAMBIROZA MILAN Savin
GILJEVIĆ JERKO
GILJEVIĆ MIKA Lukina
GILJEVIĆ PETAR Antin
GLAVINA MLADEN Filipov
GOJAK VLADO
GOJAK VLADO Ivanov
GOMOIĆ FRANE Antin
GRANIĆ ANTE Ivanov
GRANIĆ FRANE Antin
GRANIĆ JOSIP Matin
GRČIĆ MAKSO Simin
GRUBIŠIĆ JOZO
GRUBIŠIĆ MARINKO Marinkov
GULIĆ BRANKO Ristin
GULIĆ MARKO Srđanov
GULIĆ NEDELJKO Jovin

HRISTE IVO Jozin

IVANDA ANTE Markov
IVANIŠEVIĆ MIRKO Ivanov

JALOVIĆ JOVO Svetin
JAVORČIĆ MARTIN Martinov
JAVORČIĆ MATE Antin
JELAVIĆ NEDELJKA
JELIĆ RADMILA Ivina

JELIČIĆ IVE-JORGAN
JELIČIĆ DOBRILA
JELIČIĆ RISONJA
JELIČIĆ LJUBO Lovrin
JELICIC ZDENKO Franin
JELIN FRANE Antin
JERČIČ STANKO Andrijin
JERKOVIC JAKOV Ivanov
JOKIC VUJO Pavlov
JOZIPOVIC KREŠO Jurin
JOZIPOVIC MATE Marijanov —
 B. Voda
JOZIPOVIC MATE Marijanov —
 Basta
JUNOVIĆ MATE
JURIŠIĆ ANTE Klemin
JURIŠIĆ BRANKO Matin
JURIŠIĆ CEDO Jakovljević
JURIN MARIN Štipan
JURLIN MIRKO Spirin

KABIC UROS Kuzmanov
KALEBIC MIRKO Rokin
KAPIĆ IVAN Barišin
KAPIC VLADO Petrov
KARMAN POLDO Mijin
KARAMATIC MARTIN
KARUSIC IVAN Petrov
KAŠTELANIĆ ANTE
KAŠTELANIČIĆ ANTE Antin
KAŠUNKO SILVESTAR
KELAVA JURE Ivanov
KERUM ŠTIPAN Antin
KERUM MATE Jurin
KLARICA MARKO
KLARIC FILIP Jurin
KLARIC IVAN Nikolin
KLARIC NIKOLA Antin
KLARICIC NEĐELJKO Matin
KLARIC ANTE Mirkin
KNEŽEVIĆ SPIRO iijjin
KOCEIC SREĆKO Ivanov
KOLOMBATOVIC MILJENKO
 Josin
KOLUVIJA BRANKO Jovin
KONJOVODA ANTE
KOTARAS NIKOLA Đurin

KOSOVIC ANTE Jurin
KOSOVIC DANIJEL Antin
KOSOVIC DANIJEL Ivanov
KOVACEVIC BOZO Božin
KOVACEVIC MLADEN Antin
KOZLIĆA BOZO Iijjin
KOZLIĆA MILAN Iijjin
KOZLIĆA PETAR Markov
KRALJEVIĆ MILAN Aleksin
KRALJEVIĆ PETAR Aćimov
KRUNIC ILIJA
KRUZICEVIĆ FILA Ivanova
KRIZANIĆ ANTE Jurin
KUČIĆ BOZO
KURSAR BLAZENKA Lukina
KUSTURA STJEPAN Božin
KUZMANIĆ SEKA
KUZMANOVIĆ MARIJA Ivanova
KUZET ILIJA Tanasijin

LABAR SIME Ivin
LACMANOVIC LUKA Gligorijin
LACMANOVIĆ SAVA Špirin
LALIĆ ANTE Petrov
LALIĆ IVAN Simunov
LALIĆ JOZO Grgin
LALIĆ MARINKO Simunov
LELAS ZVONKO
LONČAR NIKOLA Stipin
LOZIĆ ROKO Vicin
LUCIJETIĆ ANTE Stipin
LUCIN ANTE-VRAG Ivin

MAKIJANIĆ DRAGO Markov
MALENČIĆ MIRKO Jurin
MANDIC IVAN Lukin
MANDIC PAVE
MANDIĆ VICKO Matin
MARIČIĆ MARIN Franin
MARICIĆ MIJO Ivanov
MARICIĆ NIKOLA Ivanov
MARINIĆ JOSIP Nikolin
MARINOVIĆ ANTE
MARTINOVIĆ BORO
MARTINOVIĆ SIME
MARUSIĆ IVAN Stipanov
MARUSIĆ KRUNO Filipov

MARUŠIĆ MARTIN
MATAS MARKO Stipanov
MATEŠIĆ BEBA
MATIC MIRKO
MATIJASEVIC LUKO Nikolin
MATUTUNOVIC IKO Antin
MEDIC KRUNO
MEDIC VICKO
MESTROVIC IVO Jozin
MIKAČIĆ JAKOV Ivanov
MILACIĆ DOR Josipov
MILAS ŠTIPAN Petrov
MILETIĆ JOVO Ilijin
MILICEVIĆ KRUNO
MILISIĆ ANTE Petrov
MILIŠIĆ MILEVA Antina
MILISIĆ PETAR
MILIVOJEVIĆ JOVAN Jovanov
MILOVIĆ ANTE Ivanov
MILOVIĆ MIRKO Božin
MILSIĆ KRUNO Antin
MIMICA ANTE Ivanov
MIMICA RADE Antin
MIM ICAROKO Nikolin
MIMICA TOMISLAV Jurin
MIOCEVIĆ ANTE Grgin
MIOCEVIĆ FRANE Albertov
MIOCEVIĆ JOZO Grgin
MIOCEVIĆ KRSTO Ivanov
MIOCEVIĆ NEDELJKO Nikolin
MIOCEVIĆ NIKOLA Jurin
MIOCEVIĆ VICE Nikolin
MIOŠIĆ ANTE Matin
MIOSIĆ TOMICA
MIŠIĆ SIMUN Mijin
MORIC IVAN Nikolin
MORIC MILE Ivanov
MOROVIC ANTE
MOROVIC BRANKO
MOROVIC SIME
MOROZIN ANĐELKO Simin
MOROZIN ANTE Antin
MOROZIN ANTE Tobin
MOROZIN IVE Leopoldov
MOROZIN MARKO Nikin
MOROZIN SLAVKO Tobin
MRAVIČIĆ ANTE Jurin

MRAVICIĆ DOMINIKO Jurin
MRĐAN MATE Tobin
MRKIĆ ANTUN
MRVIC JANKO
MUNETIĆ MIRKO Ivanov

NAZOR MIRKO Ivanov
NOLA DINKO Ivanov

ODOVIĆ JOVO Nikolin
ODOVIĆ LUKA Boškov
ODOVIĆ RUŽA Jakovljeva
OPACIĆ STEVAN Svevanov
OPUVA ĐURICA Ristin
ORLIĆ IVAN Božin
OROSNJAK ILIJA Đurin
OROSNJAK ILIJA Nikolin
OROŠNJAK MIJO Nikolin
OROSNJAK MARKO Nikolin
OROSNJAK PETAR Lukin
OROSNJAK RADE Lukin
OSTOJIC ANTE

PALINIČ JAKOV Matin
PASALIĆ OSVETNIK Marino
PASALIĆ UROS Marinov
PAUNOVIĆ SINISA Josin
PAUT Dr EUGEN
PAVICEVIĆ VUSKO Franjin
PAŽANIN ANTE Jakovljević
PAŽANIN ANTE Josipov
PERAJICA IVAN Svetin
PERIĆ MARIN Nikolin
PESIĆ LUCA Jakovljeva
PETRIČIĆ CIRO
PIJANOVIĆ JOVO Markov
PILIPOVIĆ JOKO Antin
PIPAK ANTE Jerkin
PIPAK MARIN Ivanov
PODRUG IVAN Antin
POPOVIĆ BRANKO Aleksin
POPOVIĆ ILIJA Brankov
POPOVIĆ GLISO Ljubomirov
POPOVIĆ GOJKO Dobrin
POPOVIĆ SAVO Smeunov
PREOCANIN ILIJA Markov
PRIBILOVIĆ NIKO Tomin

PROGOMELJA GOJKO Ristov
PUHARIC FILIP

RADELJIČ ANTE Ivanov
RADIĆ JOSIP Brazulov
RADMAN JOSIP Grgin
RADOJKOVIĆ IVAN Petrov
RADOJKOVIĆ MILOŠ Stipin
RADOLJA MIRKO Jurin
RADOLJA PERO
RADOVIĆ MILAN Grgin
RADOVIĆ MILAN Nikolin
RAJIN ANTE Tomin
RAŽIN ANTE Tomin
RAVLIĆ GRGO
ROKOV ANTON Jozin
ROKOV ANTON Svetinov
RUDELJ MATE Vicin

SAMARDZIĆ IVAN Filipov
SEKULOVIĆ ANICA Ristina
SEKULOVIĆ MILAN-MIJO Jovin
SEKULOVIĆ NIKOLA-NINA Đurin
SINOVIĆ JERKO Ivanov
SKENDER IVAN Andrijin
SPASIJA LOVRE
STANIĆ MARA Jovina
STANIĆ MILA Markova
STANIĆ NIKOLA Đurin
STANIČIĆ PETAR Antin
STIPICA MARIN Jurin
STIPICA MRIN Božin
STOJANAC CVITA
STRIŽAK PETAR Lukin
STRIZAK SPIRO Božin
SUBOTIĆ STEVAN Nikolin
SUDIM MARIN Matin
SUMIĆ IVAN Tomice
SUMIĆ MILJENKO Ivanov
SURTLIN MILAN Lukin
SUSIĆ ANTE Matin

SABIĆ ANTE Antin
SABIĆ ANTE Antelov
SABIĆ KRSTE Ivanov
SANGULIN ANTE-TONI Lukin
SANGULIN IVO

SAROLIĆ JURE Matin
SEKULJICA LUKA Đurin
SEVERDIJA KRSTINA
SEVERDIJA LOVRE
SIMIĆ MARIJAN Jurin
SIMIĆ MATE Milanov
ŠINDIK MILAN Nikolin
ŠKARA MILAN Đurin
ŠKAARA PETAR Đurin
SKOPLJANAC IVAN Jurin
SKORČIĆ BLAZ Mijin
ŠPIKA BUDIN Mate
ŠPIKA MATE Budim
SUNIĆ ANTE
SUPE BOJA
SUSAK PETAR Lukin
ŠUŠNJAR

TADIĆ STIPE Klemin
TENDERA MARKO Ivanov
TIĆINA MARIJA
TOLIĆ PETAR Simin
TOLIĆ SLAVO Simin
TOMAS LJUBO Ivanov
TOMIĆ ANTE Milenkov
TOMIĆ IVO Andrijin
TOPIC BOZIDAR Nikolin
TORAŠ ĐURO Jakovljević
TRGO ANDRIJA Andrijin
TRGO MATE Antin
TRGO MATE Markov
TROSKOT IVE Tomin
TRUTIN ANTE Matin
TURKOVIĆ IVAN Marijanov

UJEVIĆ ANDRIJA Ivanov
URANIJA SVETOZAR
URGIN MIJO
URLIĆ MARIJAN Josipov
URLIĆ MARIN Stipanov
URLIĆ PETAR Stipanov
URŠIĆ Josip Marijanov
USKOK PERO Lukin
UZELAC DUŠAN Milošev
UZELAC MILOŠ Lukin

VASILJ NIKOLA Matin
VELIĆ PAVLE Josipov

VELJAČA BOZO Antin
 VELJAČA IVAN Antin
 VELJAČA IVAN Lukin
 VELJAČA JURE Antin
 VELJAČA MILE Antin
 VERIC JOZO Perin
 VEZA IVAN
 VEZIC ANTICA
 VICIC ANTE Bedalov
 VIDEKA DUŠAN Zvonimirov
 VISKIČ MILOŠ Jurin
 VISKIČ MILO
 VISKOVIC IVO Simunov
 VIŠKOVIC JOZO Jakovljević
 VISKOVIC JURE Martinov
 VISKOVIC JURE Matin
 VISKOVIC NEVENKO Ivanov
 VLADOVIC BOZO Lukin
 VLADOVIC MARIJA Jakovljević
 VODANOVIC ILIJA Antin
 VRDOLJAK ANTE Petrović
 VRDOLJAK JAKOV Mijin
 VRPOŠ ANTE Jakovljević
 VRSALJKO JAKOV Marijanov
 VRSALJKO IVICA Marijanov
 VRTLAR FABIJAN Ivanov
 VUCIC ANTE-CUCA
 VUCIC MIRKO
 VUCKOVIC DUŠAN Jovanov

VUCKOVIC MILE Simin
 VUČKOVIĆ-ŠKORIC Petar
 VUCKOVIC-VUCICEVIC ZIVKO
 Stojanov
 VUJINOVIC IVICA Martinov
 VUKOVIC MARIN Rokin
 VUKŠIĆ KAZIMIR
 VUKŠIĆ MARIN Kažimirov
 VULELIJA MILE Šimin
 VULETIĆ ANTE
 ZDILAR LUKA Petrović
 ZEC ANTE Franin
 ZECEVIC LJUBOMIR Nikolin
 ZELANTA ANTE
 ZEMUNIK MIRKO Matin
 ZOKIC NIKOLA BOZIN
 ZORICA DECAN Antin
 ZORIC MLADEN
 ZANKO BRANKO
 ZANKO STIPE Ivanov
 ZDERIC NEDA
 ZIZIC MIJO Antin
 ZUZUL ANTE Antin
 ZUZUL ANTE Antin
 ZUZUL ANTE Simunov
 ZUZUL NIKOLA Antin
 ZUZUL PETAR Garbin

* * *

Isto kao i u 9. diviziji, ni u 3. samostalnoj dalmatinskoj NO Udarnoj brigadi, nije vođen spisak poginulih i nestalih boraca i stariješina, u borbama protiv Talijana, četnika, Nijemaca i ustaša, u vremenu od 14. aprila do 6. juna 1943. godine. Ali, tragajući duže vremena za tim podacima i konzultirajući se s preživjelim borcima navedene jedinice, konstatirali smo slijedeće gubitke:

ALESIC DINA
 ANTUNAC SPIRO
 ANTUNOVIC LJUBO
 ARCABA MARKO Urošev

BAKOTIĆ MARIO Antin
 BARBARIC JOZO Jerin

BARTULICA MILORAD Nikolin
 BATINIĆ VITO
 BEĆIR IVAN Jakovljević
 BENIĆ JURE
 BOGOVAC VUJO Nikolin
 BOGUNOVIC FILICIJE Jurin
 BOGUNOVIC KATA

BOLJOTA MARKO Andrijin
BRATULOVIC DRAGUTIN
BULJAN ANĐELKA žena Vicina
BURMAZ ANTE
BURMAZ MIROSLAV

CVITAN BARE
CVITANOVIC ANTE

CEFO SALIH
COSO MARKO Mićin
CULUM IVAN Jurin

CAPALIJA AUGUSTIN Matin
CERINA JOZO Marinov
CULIC FRANE
CUPIC MILAN Ljubomirov

DELIC IVAN Josipov
DOĐEROŠ BOZO
DRAGAS MILAN Maksimov
DRUŽIJANIĆ IVAN
DRZAK ĐURO
DUCIC SVETIN Jurin
DUISIN JOZO

ERIC ANTE
FILINIC BRANKO Filicije
FRLETA SREČKO Josipov

GASPAR STIPE
GILJEVIC ANĐELKA Antina
GILJEVIC Ante
GILJEVIC IVAN
GILJEVIC MILE
GILJEVIC PETAR
GILJEVIC STIPE
GLUCINA JURE
GRGAS STIPE

GRUBIC STEVAN Ljubomirov

HRABAR NEĐELJKO

IVICER JOSIP Franin
JELAVIC JURE Božin
JUGOVIC MATE Marijanov

JULIC JAKOV Markov
JULIC JURE Markov
JURIC BARIŠA Petrov
JURIŠIC NIKOLA
JURKOVIC JAKOV Ivanov

KADIČIČ MATE Ivanov
KALAN ROKO
KATIC IVAN Martinov
KATIC MILOŠ Jozin
KERUM JURE Matin
KOVACEVIC ANTE Simunov
KOVACEVIC JURE Vicin
KRLIC BLAZ
KRLIC NEĐELJKA
KUJUNDZIC MARKO
KUKOLJ JANDRE Todin
KUKOLJ NIKOLA Petrov
KUNAC VOJIN-VOJKO
KUZALUK LUKA Savin

LACMANOVIC STEVAN
Gligorijan
LETICA NIKOLA
LUCIC LJUBO Simunov

MAGLOV BOŠKO Todorov
MAGLOV ILIJA Spasin
MAGLOV SPASE Petrov
MARASOVIC ANTE Matin
MARCELA IVAN Matin
MARINOVIC DINKA
MARINOVIC IVAN
MARUŠIĆ ANĐELKA
MEKINIC SPIRO Ivanov
MEŠTROVIC PETAR Jozin
MILETIC LUKA Ivanov
MILICEVIC PAVAO Pavin
MILICEVIC ŠPIRO Jurin
MILICEVIC ANTE Antin
MILISIC MARKO Petrov
MILOVIC IVAN Ivanov
MIOŠIĆ BOSULJKA
MIOŠIĆ MILIVOJ
MLADINOV BERNARDO Mijin
MORIC JOZO Tomin
MORIC MILE Tomin

MRDESA MATE Marijanov
MRSA MATE Sekso
MUSULINI NIKOLA

NINCEVIC JOZO Stipanov
NINCEVIC ROKO Marinov

OSTOJIC IVKA
OSTOJIC JAKOV
OSTOJIC JOZO

PAVIC IVAN PETROV
PAVKOVIC IVAN Ivanov
»Smokva«
PAVLIC LJUBOMIR Matin
PECAR ANTE
PECAR IVAN
PEJKOVIC TONCI Grgin
PERISIC ANDRIJA Matin
PETROVIC ILIJE Olga
PETROVIC STIPE Ilijin
PILIZOTA STIPE
POPOVIC JOVAN Jovanov
POPOVIC STEVAN Mijin
PRELENDI TOMISLAV
PRIBICEVIC IVAN
PRIBICEVIC RATOMIR
PRIJIC NIKOLA Spirin
PRIJIC BOZO Damjanov
PRGOMELJA GOJKO Ristin
PUHARIC JOSIP Grgin
PUHARIC SLAVKO Ivanov
PUNĐA ZORKA Nikolina
PULJAN STIPE

RAĐA ANDRIJA Lukin
RADALJAC MASA
RADELIC RADOSLAV
RADELIC STIPE
RADMAN MATE Božin
RADMAN MATE Jozin
RADULOVIC SAVA Ilijin
RAJKOVIC JERE
RELJA FILIP Ivanov
RUDOLF IVICA Matin

SARIC JURE Ivanov
SESARDIĆ IVO Matin
SESARDIC ANTE Japovljević
SINOBAD MILAN Trifunov
SLAVICA MIRKO
SMOLJAN JURE
SOPIC MATE Lukin
SORIC VINKO Marinov
SRZIC MARICA Ivanova

SEREMET ZARIJA
SEVO ROKO Ivanov
SMLCLC ANDRIJA Ivanov
ŠPIKA IVAN Jurin
SUTIC MOMČILO
ŠUTLC STIPE

TESIJA ANTE Markov
TOMASEVICE DENE Ivanov
TOMAŠEVIC STIPE
TOPIC ANTE Nikolin
TORBICA JEKA Miloševa
TORBICA JEKA Milošova
TRESELJ FILIP Jakovljević
TUDOR FEĐA Ivin

URLIC BLAZ Pavlov
URLIC JURE Pavlov
URLIC MARIN Stipin
URLIC PAVAO Mijin
URSIC DOBRE Marijov
UVODIC MARIJA

VIDOVIC MARINKO Antin
VISKIČ MLADEN
VISKIČ NIKOLA
VLADOVIC BOZO
VLADOVIC LJUBA Pavlova
VRKIC NEĐELJKO Tomin
VUKOVIC BOJA
VULETIC MARIJA Petrova
VULIC MATE Antin

ZORO JAKOV Jurin

ZIZIC IVAN Spirin
ZIZIC MARIN Dujin

BILJEŠKA O PISCU

OBRAD EGIC, general-major

Autor ove knjige je general-major u mirovini, Narodni heroj i prvoborac, čovjek koji je u stroju partizana prošao kroz sve velike bitke naše Revolucije i koji je poslije aktivnog djelovanja u Jugoslavenskoj narodnoj armiji pridonio spisateljsko-publicističkim radom i povijesti naše narodnooslobodilačke borbe i upoznavanju mladih generacija s događajima iz vremena Revolucije.

Obrad Egić rođen je 1. veljače 1908. godine u Gošiću (općina Knin). Završio je podoficirsku školu, službovao kao podoficir, a rat 1941. godine zatekao ga je na zadarskom frontu — bio je komandir voda, a zatim čete u 11. pješadijskom puku.

Nije se pomirio s porazom. U prosincu 1941. godine stupa, kao borac, u Bukovički partizanski odred. Uskoro postaje komandir odreda, a poslije formiranja Prvog sjeverodalmatinskog bataljona »Bude Borjan« postavljen je (7. maja 1942.) za operativnog oficira. Zatim je komandir Omladinske čete u Odredu. S njom je vodio nekoliko teških borbi protiv Talijana i četnika na Velebitu i po fužnoj Lici, a u jednoj je od borbi i teško ranjen.

Oktoobra 1942. godine Egić postaje komandir Bukovičke partizanske čete, nešto kasnije zamjenik komandanta Primorskog bataljona, a uskoro i komandanti te jedinice, koja je u januaru 1943. ušla u sastav 5. dalmatinske brigade.

U sastavu ove brigade i 9. dalmatinske divizije Egić je na čelu svog III bataljona prošao borbeni put od Bosanskog Grahova, preko Čilaša, Trilja, Lovreća do Zagvozda, te od Imotskog, Posušja i Duvna do Jablanice. Učestvovao je u prenošenju ranjenika iz doline Neretve preko Prenja, Boračkog jezera i Glavatičeva do Nevesinjskog polja. Po drugi je put teško ranjen aprila 1943. u toku borbi na Veležu i Donjem Zimlju.

Poslije izlaska iz bolnice postavljen je za komandanta I bataljona 11 dalmatinske brigade (25. maja 1943.).

U toku Pete neprijateljske ofenzive Egić se ističe u borbama na Sutjesci, Gornjim i Donjim Barama, te u proboju na Zelengori. U drugoj polovici 1943. postavljen je za komandanta 2. dalmatinske brigade i na njenom čelu postiže niz pobjeda u bitkama s okupatorima i domaćim izdajicama. Njegova brigada oslobađa Trebinje, Konavle, Dubrovnik, Boku Kotorsku. Krajem oktobra 1944. godine — poslije niz bitaka i uspjeha — unaprijeđen je u čin potpukovnika i odlikovan Ordenom partizanske zvijezde I reda.

Uskoro je postavljen za načelnika štaba, pa za komandanta Makedonske divizije KNOJ-a i na tim dužnostima rukovodi borbama divizije s ostacima balističkih i četničkih bandi.

U oslobođenoj zemlji Egić i dalje — ratuje: u septembru 1945. godine na čelu jedne specijalne jedinice, na terenu Istočne Bosne, učestvuje u razbijanju ostataka bandi Draže Mihailovića. Njegov je odred razbio nekoliko grupa odmetnika, a u jednoj akciji gotovo i zarobio izdajnika Mihailovića.

Poslije izvršenja ovog zadatka Egić je postavljen za komandanta Beogradske divizije KNOJ-a, a s te dužnosti odlazi na školovanje u SSSR.

Završio je Višu školu Vojne akademije JNA, pa je u poslijeratnom razdoblju (koje je za njega započelo kasnije) komandovao je divizijom i Vojnim okrugom. U čin general-majora unaprijeđen je 1962. godine.

Za vojnu biografiju autora ove knjige karakteristično je da u napredovanju nije preskočio niti jednu funkciju.

Za izuzetne zasluge i hrabrost odlikovan je nizom visokih ordena (Narodnog heroja, Ordenom za hrabrost, Ordenom bratstva i jedinstva I reda, Ordenom zasluga za narod I i II reda, Ordenom Narodne armije I reda, Ordenom za vojne zasluge s velikom zvijezdom, Ordenom republike sa zlatnim vijencem...). Nosilac je »Spomenice 1941«.

Egićev publicistički rad također je vrlo obiman i značajan. Za njim su knjige (Druga dalmatinska na Sutjesci«, »Ratni dnevnik Druge proleterske dalmatinske brigade«, »Deset heroja Druge proleterske dalmatinske brigade« i »Dječaci do ruba planine« (zapisi o kuririma u 2. dalmatinskoj).

Za svoj publicistički rad Egić je dobio i »Nagradu grada Zadra«

Karakteristika Egićevog spisateljsko-publicističkog rada jest vrlo pošten, ljudski, objektivan i stručan pristup temi. Kao vojnik analizira bitke, a kao komandant govori o svojim borcima, o ljudima, o njihovoj borbi, naporima i veličini. I u radovima koji su izrazito stručni dominira naš čovjek, Egićev suborac, junak oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije.

Kao neposredni sudionik najsudbonosnijih bitaka, visoko obrazovan i analitičan u postupku, Egić svoje zaključke temelji i na vlastitoj spoznaji, vlastitoj objektivnosti, ali i na povijesnoj građi koja mu stoji na raspolaganju i kojom se vrlo umješno koristi.

Njegove knjige su u pravom smislu riječi značajan doprinos poznavanju i njegovanju revolucionarnih tradicija.

I na kraju: Egić upravo završava opsežno djelo — knjigu o likovima žena-boraca u 2. dalmatinskoj. Knjiga čija tema, a vjerujemo i postupak, na najbolji način govori o Egićevom opredjeljenju za čovjeka, za one brojne, obično nepoznate, junake Revolucije.

S A D R Ž A J

PREDGOVOR	5
Deveta dalmatinska divizija	7
Formiranje divizije	9
Neprijateljske jedinice u IV ofanzivi	17
Oslobođenje Imotskog 10. februara 1943. godine	21
Plan neprijatelja o uništenju Devete divizije	23
Borbe Divizije u rejonu Širokog Brijega, Ljubuš- kog i Vrgorca od 17. II do 4. III 1943. godine	25
Sudbina divizijske bolnice i njenih ranjenika u Zlopolju 6/7. marta 1943. godine	39
Prijelaz Devete divizije preko Neretve i prijem ranjenika	53
Predaja ranjenika Centralnoj bolnici i dejstva Divizije na području Nevesinja (od 25. mar- ta do 14. aprila 1943. godine	65
Reorganizacija Devete dalmatinske NOU divizije 14. aprila 1943. godine	83
Formiranje Treće samostalne dalmatinske NOU brigade	85
Borba Treće dalmatinske NOU brigade u San- džaku od 6. do 30. maja 1943. godine	91
Preko Durmitora i Pivske planine	105
Borba na Sutjesci i rasformiranje 3. dalmatinske NOU brigade 6. juna 1943. godine	109
Zaključak o ulozi Devete dalmatinske NOU divi- zije u sastavu Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba NOV u Četvrtoj neprija- teljskoj ofanzivi	115
Spisak poginulih boraca i rukovodilaca Devete dalmatinske NOU divizije koji su poginuli i nestali u borbama od 17. februara do 15. aprila 1943. godine	121
Spisak poginulih i nestalih boraca i rukovodilaca 3. dalmatinske NOU brigade u borbama od 14. aprila do 6. juna 1943. godine	126
Bilješka o piscu	129
Popis slika	135

	Strana
Prvi sastanak Vrhovnog komandanta NOP i DOVJ Josipa Broza Tita, održan 26. jula 1942. godine u rejonu sela Malovana kod Kupresa sa Štabom 4 operativne zone — Dalmacije na kojem ga je Vicko Krstulović upoznao sa vojno-političkom situacijom u Dalmaciji11
Uži dio Štaba 9. dalmatinske divizije na području Imotskog i Posušja u veljači 1943. godine; Vicko Krstulović, komandant, Ljubiša Urošević, pomoćnik načelnika Štaba divizije, i Ivica Kukoč, politički komesar divizije (sjedi)27
Opačić Stevan — Stevo Stevanov, rođen 4. IV 1923. godine u selu Golubić kod Knina. U NOV od 1941. godine. Poginuo 27/28. februara 1943. godine, kao komandant 1. bataljona 3. dalmatinske brigade 9. divizije, na položaju Ljubić — Malića brdo kod Vitine u Hercegovini, u borbi protiv Talijana, četnika i ustaša. Za narodnog heroja proglašen 27. novembra 1953. godine.29
Lelas Zvonko Jozin, rođen 1919. godine u Omišu. U NOV od 1942. godine. Poginuo 27/28. februara 1943. godine, kao politički komesar 3. bataljona 3. dalmatinske brigade 9. divizije na položaju Tihaljina — Ljubić kod Vitine u Hercegovini, boreći se protiv Talijana, ustaša i četnika	30
Borci 9. dalmatinske divizije Marčela Ivan Matin, rođen 1919. godine u Naklicama — Omiš i Nazor Mirko pok. Ivana rođen 1920, u Jasenicama kod Omiša, poginuli u Jablanici 1943. godine, u borbi protiv Talijana, četnika i ustaša.49
Jedinice 9. dalmatinske divizije prelaze preko proviziranog mosta na rijeci Neretvi u rejonu Jablanice, polovinom marta 1943. godine	55
Martinović Jozo Grgin.	57
Borci 9. dalmatinske divizije nose ranjenike kroz Hercegovinu u toku 4. neprijateljske ofanzive.61
Jedan od mnogih boraca koji su u toku prenošenja ranjenika preko planine Prenja podlegli naporima 4. ofanzive marta 1943. godine	63
Štab 3. brigade 9. dalmatinske divizije u oslobođenom Nevesinju kod Crkve koncem marta 1943. Sdesna: Miro Višić, politički komesar brigade narodni heroj, poginuo jula 1943, kao pomoćnik političkog komesara 1. bataljona 2. dalmatinske brigade na Ozrenu, u borbi protiv Njemaca, Ante Roje zamjenik političkog komesara brigade, Narodni heroj, Branko Dude komandant brigade general-potpukovnik i narodni heroj, Anton Hribar načelnik štaba brigade (poslije rata emigrirao iz Jugoslavije u Italiju). Stanko Parmać, zamjenik komandanta brigade, Narodni heroj	67
Borac 9. dalmatinske divizije Pivčević Ivuško Franin, rođen 1920. godine u Omišu. U NOB stupio 1942. godine. Poginuo koncem marta 1943, kod Nevesinja — Hercegovina u borbi protiv Talijana i četnika	71
Bolničarka 9. dalmatinske divizije Pešić Luce Jakovljeva rođena 1919. godine u selu Borak — Omiš. U NOB stupila 1942. godine. Poginula u proljeće 1943. godine kod Nevesinja — Hercegovina, boreći se protiv Talijana i četnika75

Stab 9. dalmatinske divizije sa štabovima 3, 4. i 5. brigade i njihovim Politodjelima u oslobođenom Nevesinju aprila 1943. godine

S lijeva: Jerko Radmilović, Vicko Krstulović komandant 9. dalmatinske divizije i Mirko Vujošević na području Nevesinja — Hercegovina, mart-april 1943. godine

Stab 9. dalmatinske Udarne divizije pred rasformiranje aprila 1943. godine. S lijeva: Ante Banina zamjenik komandanta, Ljubiša Urošević pomoćnik načelnika štaba, Vicko Krstulović komandant divizije, Mladen Iveković delegat Vrhovnog štaba, Ivica Kukoč, politički komesar divizije, Mirko Vujošević, Mate Jakšić i Jerko Radmilović

Komandant 9. dalmatinske divizije — Vicko Krstulović, Mladen Iveković i Slavko — Stanko Mander kod Kifina Sela — Nevesinje, u proljeće 1943. godine u razgovoru sa seljacima

Pjesnik Ivan Goran Kovačić i Bogdan Novović u razgovoru sa borcima kod Kifinog Sela u proljeće 1943. godine

Letica dr Zorica, rođena 1926. godine u Podgori, Makarska. Stupila u NOVJ početkom 1942. godine. Bila je borac i bolničarka u 4. i 3. dalmatinskoj brigadi 9. divizije. Po završetku rata završila je medicinski fakultet i specijalizaciju. Liječnik je na infektivnoj klinici VMA u Beogradu. Majka je troje djece, ima sina studenta saobraćajnog fakulteta i dvije kćerke blizankinje koje su u III razredu gimnazije. Udata je za pukovnika Ivicu Zlatovića, nosioca partizanske »Spomenice 1941.«

Stab Treće Samostalne Dalmatinske NOU brigade u toku Pete neprijateljske ofanzive maja 1943. godine u Sandžaku. Sdesna: Milija Stanišić politički komesar brigade, Branko Dude zamjenik komandanta, Vojin Popović komandant brigade, Jovo Miodragović, prota vjerski referent brigade (poginuo 15. juna 1943, na Jahorini od njemačkog bombardovanja), Ivica Kukoč politkom. rasformirane 9. dalmatinske divizije, Ante Roje, zamjenik politkoma brigade, Maksim Goranović i Branko Petričević — Kada, članovi Politodjela brigade

Književnik Nazor Vladimir, rođen 1876. godine u Postirama na otoku Braču. Stupio u NOVJ 1942. godine. Ova je slika sa partizanima u Sandžaku maja 1943. godine. Umro je 1949. godine

Paunović Siniša pok. Joz, rođen 7. VII 1922. godine u Makarskoj. U NOV stupio 1942. Borac 2. bataljona 4. brigade 9. divizije, a kasnije 3. dalmatinske brigade. Poginuo juna 1943, na prilazima Sutjesci, u borbi protiv Njemaca iz 118. lovačke divizije

Srzić Nada pok. Ante, rođena 27. XI 1924. godine u Makarskoj. U NOVJ stupila 1942. godine. Borac 1. čete 3. bataljona 3. dalmatinske brigade. Poginula juna 1943. na području Sutjeske, u borbi protiv Nijemaca iz 118. lovačke divizije

Borci 3. dalmatinske samostalne brigade sa Vickom Krstulovićem, komandantom rasformirane 9. dalmatinske divizije, na Sutjesci — Zelenori u vrijeme Pete neprijateljske ofanzive

Preživjeli borci 3. dalmatinske NOU brigade, 1958. godine, na proslavi 15-godišnjice bitke na Sutjesci

Obrad Egić, general-major u penziji